

גנזי קדם

שנתון לחקר הגניזה

כרך

יז

תשפ"א

כרך מיוחד

מוקדש לזכרו של פרופ' יעקב שויקה ז"ל

2020-1936

העורכת

מרים פרנקל

THE FRIEDBERG
GENIZAH PROJECT

תוכן עניינים

חלק עברי

7	דבר המערכת
	חמדה גנוזה: לזכרו של אבי מורי פרופ' יעקב שויקה ז"ל
9	אהרן שויקה
	אור חשך באהלינו: קינה לתשעה באב וייחוסה לרבי יהודה הלוי
27	בנימין אמת
	תפילת ערבית לימות החול על פי סידורים ארץ ישראלים קדומים מן הגניזה הקהירית
41	אורי ארליך
	עיונים בסידורו של ר' שלמה בן נתן
101	נסים סבתו
	ברכת קראי ונידויו: סוגיות ביחס לקראים בדברי ר' אברהם ואביו הרמב"ם
143	מרדכי עקיבא פרידמן
	הכתר בפֿסטאט: כתר ארם צובה בתעודות מן הגניזה הקהירית
179	נריה קליין

חלק לועזי

Editorial Statment	7*
Al-Qirqisānī's account of historical Jewish calendars and its dependence on the commentary on Genesis by Sa'adya Gaon: a study of Kitāb al-Anwār VII.1	
Nadia Vidro	9*

ברכת קראי ונידויו: סוגיות ביחס לקראים בדברי ר' אברהם ואביו הרמב"ם

מרדכי עקיבא פרידמן

מחקר זה עוסק בסוגיות מסוימות ביחסם של ר' אברהם בן הרמב"ם (=הראב"ם) ושל אביו לקראים. הן קשורות במישרין או בעקיפין לדברים שכתב הראב"ם המתפרסמים כאן לראשונה. ליחס של הבן ושל אביו לקראים, העולה מסוגיות אלה, פנים רבות ומשתנות ובהן ריחוק וקירוב, שלילה, שבח וחינוך.

המאמר נפתח (סעיף א) בתשובה קרועה ומטושטשת, שטרם פורסמה, של הראב"ם. לאחר הפענוח והשלמת החסר מתברר לנו שהיא עוסקת בשני דברים: ענייית אמן אחר ברכה שבירך קראי על המילה ונידוי הקראים כשם שנידו בעבר את הכותים (השומרונים). ביסוד הוראתו של הראב"ם בדבר ענייית אמן עומדת המשנה במסכת ברכות ח, ח. בהמשך המאמר (סעיף ב) נדון בדברי הרמב"ם בפירוש המשנה הנזכרת ובהלכה שבמשנה תורה, ובהתאמת הוראת הראב"ם לדברי אביו. כמו כן נבחן דברים שהם כמשוער של הרמב"ם (סעיף ג) בקטע מן הגניזה שחלק ממנו מתפרסם כאן לראשונה, על ענייית אמן לאחר ברכת כותי וברכת גוי. נברר (סעיף ד) את טיבן של העדויות ההיסטוריות על נידוי הקראים בתקופת הגאונים המאוחרת בארץ ישראל ואת טיבן של העדויות על נידוי הכותים בעבר. כדי להבין את הוראתו של

* מחקר זה (מס' 1656/18) נתמך בידי הקרן הלאומית למדע והוא חלק ממחקר על תשובות הראב"ם. תודתי נתונה למנהלים ולעובדים של הספרייה שכתבי יד שברשותן מתפרסמים ונדונים במאמר. להלן קיצורים לאוספי כתבי היד: Bodl. = The Bodleian Library, University of Oxford; CUL = Cambridge University Library; ENA = E.N. Adler Collection, Jewish Theological Seminary of America Library; RNL = Russian National Library, St. Petersburg; TS = Taylor-Schechter Collection CUL Princeton Geniza Project (geniza.princeton.edu), ובתקליטור פרויקט השו"ת של אוניברסיטת בר-אילן. אם אין ציון למקור אחר, לקוחות המובאות השונות, כגון מספרות חז"ל, מאתר 'מאגרים' של האקדמיה ללשון העברית (tinyurl.com/yag64b79). נעזרתי גם במאגר עדי הנוסח של התלמוד הבבלי ע"ש סול ואוולין הנקינד, המכון לחקר התלמוד ע"ש שאול ליברמן של בית המדרש לרבנים באמריקה – תורת התנאים, המכון למחשוב מידע ביהדות, אוניברסיטת בר-אילן (lieberman-institute.com). אותיות שקריאתן מסופקת או שלא נשמרו בשלמות נדפסו באות חלולה. מילים שהן בעברית במקור שבערבית-יהודית ומובאות ב'תרגום' נדפסות בפיזור אותיותיהן, לפעמים בשינוי כתיב מלא או חסר. אני מודה לקריינים מטעם המערכת על הערותיהם המחכימות.

ר' אברהם בתשובה זו בדבר נידוי הקראים, נדון במקורות המצביעים על יחס מתון של הרמב"ם ושל הראב"ם כלפי הקראים (סעיף ה). נחתום בעיון בדברי השבח של הראב"ם לקראים, שזיהה אצלם דרכים של עבודת האל שהיהודים הרבניים צריכים לסגל (סעיף ו).

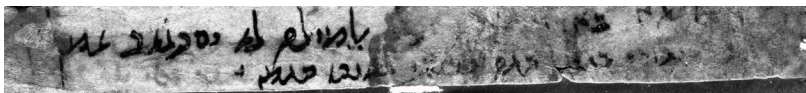
א. תשובת הראב"ם מן הגניזה בעניין

ברכת הקראים ונידוים

על דף נייר ארוך שנתגלה בגניזה נכתבו בערבית-יהודית, בזו אחר זו, שבע שאלות הלכתיות אל הראב"ם בעניינים שונים. לאחר השאלות כתב ר' אברהם על אותו דף ברצף את שבע תשובותיו וחתם את שמו. הטקסט של שש השאלות הראשונות טרם נמצא, אך בקטע גדול מן הגניזה (כ"י CUL Or. 1080 J 110) שרדו השאלה השביעית וכל שבע התשובות. גם קטע זה ניזוק. הקיטוע, הכתב הדהוי וכתבו הרהוט של הראב"ם מקשים עלינו את הפענוח. התשובה הראשונה עניינה הלכות שליחות, התשובה השנייה הלכות מכירה, התשובה השלישית בכור בצוואת שכיב מרע, התשובה הרביעית נאמנות עבד וקראי לשמור על בשר, התשובה החמישית תידון להלן, התשובה השישית טבילת נידה והתשובה השביעית הלכות שחיטה. כמו שאפשר להכיר מכתב ידו, את השאלות כתב משה הלוי בר לוי, דיינה של העיירה המצרית קליוב, שהיה פעיל בזמנם של הרמב"ם והראב"ם ונפטר בשנת 1212.¹ התשובה החמישית היא בת שתי שורות (סוף ע"א, שורות 36-37), שהן בחלקן מחויבות ודהיות מאוד ונראות כך:

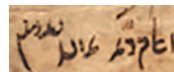
או כך:

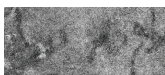
1 על משה הלוי בן לוי ראה: מ"ע פרידמן, 'עיונים בתרומת הגניזה לחקר הרמב"ם', הרמב"ם וגניזת קהיר, בעריכת מ"ע פרידמן [בדפוס], על יד הציונים להערות 744-747 ובהערות שם; A. Elbaum, 'Assembling a Life: Several Dozen New Fragments on Moshe b. Levi ha-Levi', Cambridge University Library, Fragment of the Month: April 2020, tinyurl.com/ybat7hmw

הרגיל לכתבו הרהוט של הראב"ם לא יתקשה לקרוא את ארבע התיבות המתחילות באמצע השורה הראשונה 'אלמילה לא יסתגאב אמן', ובתרגום: 'המילה אין עונים אמן'.²

ארבע המילים ההן היו המילים היחידות שהצלחתי לפענח בתשובה כאשר העתקתי את כתב היד לראשונה בקמבריג' (בחודש יולי 1987). פענוח כל המילים האחרות קשה ובגלל הספקות שהתלבטתי בהם אני משתף את הקורא במעט הקשיים שהיו לי ובניסיונותי להתמודד עימם. את התיבה הראשונה בשורה הראשונה ואת שתי האותיות הראשונות של התיבה השנייה העתקתי 'ואדא בא'. את התיבה השנייה השלמתי לא מזמן: 'בארך'. קשה לקרוא כלום מן התיבות השלישית והרביעית. התיבה השלישית היא נושא המשפט. את תשובתו הרביעית שעניינה, כפי שצוין לעיל, השמירה על בשר כשר, חתם הראב"ם במילים: 'ואלקרא (= וקרא)³ אינו נאמן: מסתבר שאף התיבה השלישית בתשובה זו היא 'אלקרא' (= קרא).

ייתכן שהשואל הזכיר קראי בשאלתו הרביעית והמשיך בענייניו (ובנאמנותו) בשאלה החמישית, כשם שאת עניין השאלה הראשונה, בדיני שליחות, המשיך בשאלה השנייה, בדיני מכירה, כמוכח מן התשובות לשאלות ההן. על סמך הנחה זו נראה לי שיש לקרוא את האותיות של שתי התיבות ההן: 'אלקרא עלי'. כפי שנראה להלן, קראי ('אלקרא') זה הולם גם את הכתוב בהמשך התשובה. ואמנם כך אפשר לראות עכשיו בתצלום זה:

לא הצלחתי לפענח ממש שום מילה בשורה השנייה. בלי שהבנתי דבר מן הכתוב שם העתקתי בטיטה הראשונה מה שראו עיני כך: 'תורה ב... הדא בביתי (?) ומנתי האמן/תאמן'. המילה היחידה ששרדה כאן בשלמות ובלו טשטוש היא האחרונה, . בגלל כתבו הרהוט של הראב"ם גם פענוחה קשה. אמנם קריאת המ"ם והנו"ן הסופית פשוטה. האות הראשונה יכולה להיות ה"א או תי"ו. בעיון חוזר בטקסט (בשנת 2020) נתתי את דעתי על האות 'אל"ף' שאינה תואמת ממש אל"פין אחרות במסמך. בדיקה נוספת של האות בהשוואה לשאר כתב היד הצביעה על האות זי"ן (כמו בתיבה 'ילזם' בע"ב, שורה 1). משהכרתי אותה הפכה המילה העברית 'הזמן' (במקום 'האמן' או 'תאמן') למפתח בידי לפענוח השורה

2 מכאן כתב גויטיין שעניין התשובה הוא פרט מטקסט המילה. ראה: S.D. Goitein, 'Abraham Maimonides and His Pietist Circle', *Jewish Medieval and Renaissance Studies*, ed. A. Altmann, Cambridge, Mass. 1967, p. 156; idem, *A Mediterranean Society: The Jewish Communities of the Arab World as Portrayed in the Documents of the Cairo Geniza*, Berkeley-Los Angeles 1967-1993, 5, p. 486

3 קרא = קראי, ראה: מ"ע פרידמן, 'קראים' = בנוי) מקרא; בעל"י) מקרא', לשוננו, מ (תשל"ו), עמ' 297-296.

כולה. המילים השנייה והשלישית נחשפו לי 'בזמן הזה' והתיבה שלפני האחרונה השלימה 'באותו הזמן'. משהבחנתי בכך שהביטויים האלה באים בהלכות עבדים ו, ו (ושם: 'בזמן הזה כמו הכותי באותו הזמן'), שתידון להלן,⁴ מיד יצא 'כותי' ('ככותי') מן 'בית' ('בביתי'). לאחר מכן התברר שאין 'התי' של 'תורה' (שלפניה לא העתקתי כלום) אלא דל"ת וממנה לא הייתה הדרך רחוקה לתיבה 'לנדותו' מדברינו עד הנה עולה לכאורה שיש לפענח את הטקסט של התשובה כך: 'ואדא בארך אלקרא עלי אלמילה לא יסתגאב אמן / לנדותו בזמן הזה ככותי באותו הזמן' (=ואם בירך קראי על המילה, אין עונים אמן / לנדותו בזמן הזה ככותי באותו הזמן).

ואולם אחרי המילה 'אמן', בסוף השורה הראשונה, בוודאי הייתה תיבה שפותחת את המשפט השני. דינה של תיבה זו להיכתב קצת מעל השורה, כמו תיבות אחרות בסופי שורות. בעיון זהיר אולי אפשר להבחין בווי"ו בראש התיבה החסרה. אחרי האות המסופקת הזאת קשה להבחין בכלום. בעקבות הוראתו של הראב"ם בסוף התשובה הרביעית, שאין קראי נאמן (לשמור על בשר כשר), והוראתו בראש התשובה הזאת, שאין עונים אמן אחר ברכתו של קראי על המילה, עלה על דעתי שבסוף התשובה הזאת המשיך ר' אברהם בשלילת הקראים ויש אפוא להשלים את התיבה החסרה 'ויש', כלומר יש לנדות את הקראים. הוראה כזאת, אם הייתה, היא חידוש גדול ותמוהה מכמה סיבות, והיא מנוגדת לדברים שנדון בהם להלן.

בתצלום מעולה אפשר לראות את סוף השורה הראשונה כך: ברווח שלאחר 'אמן' יש חור בשכבה העליונה של הנייר הדו-שכבתי. למטה מן החסר ולקראת סופו אפשר לראות בשכבה העליונה קו אלכסוני דהוי שנמשך למטה ולצד ימין. מעל החסר ובהמשך אותו קו יש נקודה שהייתה בלי ספק הקצה העליון של הקו (בין זה לזה ישנן נקודות זעירות אחדות באותו קו בשכבה התחתונה של הנייר). בחיבור חלקיו נמצא קו זה בדיוק כצורתה של נו"ן סופית בכתבו של הראב"ם, כמו שאפשר להיווכח מן ההשוואה לאות זו בתיבה 'אמן'. אין ספק אפוא שיש לקרוא ולהשלים את המילה הזאת 'ואי'.

מסקנתי היא שהפענוח וההשלמה הסבירים ביותר של התשובה כך הם: 'ואדא בארך אלקרא עלי אלמילה לא יסתגאב אמן ואי' / לנדותו בזמן הזה ככותי באותו הזמן' (=ואם בירך קראי על המילה, אין עונים אמן. ואי' לנדותו בזמן הזה ככותי באותו הזמן).⁵

4 ראה להלן, על ידי הציונים להערות 37, 38.

5 מעל התיבה 'ואי' המפוענחת והמשוחזרת רואים בתצלום קו אופקי שחור ואינו אלא קרע בנייר.

נמצאנו למדים שהראב"ם הורה בתשובתו הוראה כפולה על ברכת קראי, על אודות ענייית אמן אחר ברכה שבירך ועל קללתו (ברכתו בלשון סגי נהור), כלומר נידויו. לא היה טעם לכאורה לעסוק בענייית אמן על הברכה על המילה דווקא ולא על הברכות כולן. סביר להניח שהשאלה (בחלקה הראשון) עסקה במקרה מיוחד כזה, מעמד ברית מילה של קראים. עניין התשובה, ובוודאי גם השאלה החסרה, היה אפוא המגעים החברתיים של היהודים הרבניים עם הקראים.⁶ ייתכן שהשואל כלל בשאלתו את החרם על הקראים, אבל לפי שעה אין זאת אלא השערה. בין כך ובין כך הראב"ם הורה שאין לנדות את הקראים ומותר להשתתף במעמד ברית מילה של בניהם, אף על פי שאסור לענות אמן אחר הברכה של הקראי.

ביסוד ההוראה שאין עונים אמן על ברכת הקראי עומדת משנתנו במסכת ברכות ח, ח: 'עונין אמן אחר ישראל המברך ואין עונין אמן אחר הכותי המברך עד שישמע את כל הברכה'.

ב. פירוש המשנה, ברכות ח, ח, וההלכה במשנה תורה לרמב"ם

בפירושו של הרמב"ם למשנה, ברכות ח, ח, כתוב:

מקור⁷ תרגום⁸

והנא נבין לך אלכותי'ם ודלך⁹ אן אל כאן אבאר לך עניין הכותי'ם. כך היה:

מלבד הנקודות הזעירות אפשר להבחין בסימני כתב כלשהם בשכבה התחתונה של הנייר במקום החסר. ייתכן שהם בצורת האות אל"ף, ואם כן יש לקרוא ולהשלים: 'א[י]ן'. בשורה השנייה אחרי סוף התשובה רואים את רושם המילים הראשונות בע"ב שהוטבע כאן אחרי קיפול הנייר ואת הכתוב אפשר לקרוא בכתב ראי. את התשובה פענחתי על פי התצלום שבאתר פרידברג. אחרי עריכת המאמר וסמוך למסירתו לדפוס קיבלתי מד"ר בן אות'וייט, מנהל היחידה לחקר הגניזה בספריית אוניברסיטת קמברידג', את התצלומים המעולים הנדפסים כאן ומצאתי בהם אסמכתא ואישור לפענוח תיבות ואותיות שהצעתי קודם לכן. תודה לו ולמנהלי הספרייה ולד"ר אמיר אשור על זורתו. הארכתי בפרטי העיון בפענוח ובהשלמה כדי שהקורא יוכל להתחקות אחר שלבי המחקר וכדי להקל את הבדיקה לכל הרוצה לבדוק את הדברים.

6 ראה: תשובות הרמב"ם, מהדורת י' בלאו, ירושלים תשי"ח-תשמ"ו, ב, סימן תמט, עמ' 729-732 (הנדון להלן): 'מעניין הקראים איך יתנהגו הרבנים עמהם במילת בניהם...'

7 על פי כ"י Bodl. Huntington 117, דף 29 ע"א-ע"ב (tinyurl.com/y8ft19dp); וראה: משנה עם פירוש רבינו משה בן מימון, מקור ותרגום, מהדורת י' קאפח, א, ירושלים תשכ"ג, עמ' פה-פז.

8 התרגום שלי בסיוע תרגומו של קאפח.

9 ראה: מ"ע פרידמן, מילון הערבית-היהודית מימי הביניים לתעודות הגניזה של ספר הודו ולטקסטים אחרים, ירושלים תשע"ו, עמ' 145-146.

אקואם¹⁰ אללדין גאב¹¹ סנחריב מן פוֹתָהּ
 ואסכנָהֶם פי עָרֵי שומרון שהד אל כְּתָאב
 פיהם אֶת יְיָ הִיוּ יראים וְאֶת אֱלֹהֵיהֶם
 הִיוּ עֹבְדִים לכן טאלתִּי בהם אל מִדֵּה
 חתי תַּעֲלֹמוּ אֶל תּוֹרָה וחמלוהא עלי
 טאהרהא ואלמצות אלתי אַחַצְצַסְא¹²
 תַּמְסְכוּאֵהָּ בַּהּ כִּאֲנוּאֵהָּ יִשְׁאֲחֹחוּן¹³ עליהא
 ויִתְבַּתְּנוּהָּ¹⁴ עֵטִים¹⁵
 וכאן אלמשהור ענהם אנהם מעֲתָקְדוֹן¹⁸
 ללדין מוחדון לא יעבדון עבודה זרה אלי
 אן בחת¹⁹ אל חכמים עליהם פוגדוהם
 יעֲטֹמוּן הַר גְּרִיזִים פְּבַחַתְּ עַן עֵלֶה דְּלַךְ
 פוגדוא להם פי דְּלַךְ אל גְּבַל דְּמוֹתַּת יוֹנָה

על האנשים שהביאום סנחריב מן
 כותה והושיבוים בערי שומרון העיד
 הכתוב: 'את ה' היו יראים ואת
 אלהיהם היו עובדים' (מלכים ב'
 יז, לג). ואולם לאחר זמן רב הם למדו
 את התורה, אך הם ביארו אותה
 כפשוטה. והמצוות שהיו מִתְּקִיפֵיהֶם
 מחזיקים¹⁶ בהן היו מדקדקים בהן ושומרים
 אותן הרבה מאוד.¹⁷
 והיו ידועים כדבקים בדת, מונותאיסטים,
 שאינם עובדים עבודה זרה. עד אשר
 בדקו החכמים את מעשיהם ומצאו
 שהם מאדירים את הר גריזים.²⁰
 כאשר נחקרה סיבת הדבר, מצאו שיש

- 10 ראה: פרידמן, שם, עמ' 790.
 11 ראה: 'בלאו, מילון לטקסטים ערביים-יהודיים מימי הביניים, ירושלים תשס"ו, עמ' 106; פרידמן, שם, עמ' 100.
 12 ראה: R. Dozy, *Supplément aux dictionnaires arabes*, 1, Leiden 1881, p. 244; F. Corriente, *A Dictionary of Andalusī Arabic*, Leiden 1997, p. 113. התיבה נמחקה בקו שנמתח בה, ומעליה נכתבה התיבה התוכפת בדיו אחר ואולי ביד מאוחרת יותר. ראה את ההערה לתרגום.
 13 ראה: בלאו, מילון (לעיל, הערה 11), עמ' 327; פרידמן, מילון (לעיל, הערה 9), עמ' 889.
 14 ראה: בלאו, שם, עמ' 71; פרידמן, שם, עמ' 922.
 15 ראה: בלאו, שם, עמ' 444.
 16 התיקון הוא ממילה ערבית הידועה בספרד למילה ערבית קלסית באותה משמעות הידועה במצרים.
 ראה: ס' הופקינס, 'תיקוני לשון והגבהת סגנון בפירוש המשנה לרמב"ם', חקרי עֶבֶר וְעֶרֶב מוגשים ליהושע בלאו, בעריכת ח' בן-שמאי, תל-אביב-ירושלים תשנ"ג, עמ' 233-259. לא ברור אם התיקון הוא מידי הרמב"ם או מידי אדם אחר. ראה בהערה לתרגום.
 17 ראה: תוספתא, פסחא ב, ג (מהדורת ש' ליברמן, ניו יורק תשט"ו-תשמ"ח, ב, עמ' 145, ומקבילות): 'רבן שמעון בן גמליאל או' כל מצוה שהחזיקו בה כותים הרבה מדקדקין בה יותר מישראל'; ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה, ניו יורק תשט"ו-תשמ"ח, ד, עמ' 486-487. ראה: 'פורסטנברג, 'מעמד השומרונים בהלכה התנאית על רקע תפיסת האזרחות הרומית', ציון, פב (תשע"ז), עמ' 177 והספרות שצוינה שם. מן האמור בפירוש המשנה כאן ולהלן (בתרגום) 'שהם עולים על הגויים ונחותים מישראל' לא ברור לי אם הרמב"ם גרס או סבר 'יותר מישראל'.
 18 ראה: פרידמן, מילון (לעיל, הערה 9), עמ' 672 (שם: לה).
 19 ראה: בלאו, מילון (לעיל, הערה 11), עמ' 30.
 20 השווה אל הכתוב בטקסט מן הגניזה המובא להלן (בתרגום): 'עשו להם דמות יונה ע[בודה] ז[רה] בהר גריזים... הם מאמינים בו ועובדים אותו.'

פעלם אנהם עובדי עבודה זרה פחיניד אנזלוהם פי מנזלה²¹ גוים גמויִים לכל דְבְרֵיהֶם

להם באותו הר דמות יוֹנָה, ונודע שהם עובדי עבודה זרה. ועשאום כגויים גמורים לכל דבריהם.²²

וכל המאמרים שתמצא במשנה על אודות הכותים שאתה לומד מהם שהם (הכותים) עולים על הגויים ונחותים מישראל, כמו דברי חכמינו 'מזמנין עם הכותי'²⁶ ו'כותי המברך'²⁷ ודברים אחרים, לא נאמרו אלא לפני שבדקו אחריהם,²⁸ אבל משבדקו ומצאו כמו שתיארנו, הרי הם נחותים מן הגויים מאוד.²⁹

- 21 ראה: בלאו, שם, עמ' 689; פרידמן, מילון (לעיל, הערה 11), עמ' 510.
- 22 על פי חולין ו ע"א. ראה: ליברמן, תוספתא כפשוטה (לעיל, הערה 17), ד, עמ' 487-486; ש' ליברמן, 'לכתובת ההלכית מעמק בית-שאן, תרביץ, מה (תשל"ו), עמ' 59 (ושם על 'לכל דבריהם'). למקורות התלמודיים ראה עור, למשל: M. Lavee, 'The Samaritan May Be Included: Another Look at the Samaritan in Talmudic Literature', *Samaritans Past and Present: Current Studies*, eds. M. Mor and F.V. Reiterer, Berlin 2010, pp. 147-173.
- 23 ראה: פרידמן, מילון (לעיל, הערה 9), עמ' 134.
- 24 ראה: פרידמן, שם, עמ' 786.
- 25 ראה: שם, עמ' 393.
- 26 מן הסתם התכוון הרמב"ם למשנה, ברכות ז, א, ושם לפנינו: 'השמש שאכל כזית והכותי מזמנין עליהן... השמש שאכל פחות מכזית והנכרי אין מזמנין עליהן'. ברישה ובסיפה יש שגורסים 'עליו במקום עליהן' (ראה: משנה זרעים עם שינויי נוסחאות, בעריכת נ' זק"ש, א, ירושלים תשל"ב, עמ' סא-סב). לא ראיתי גרסה מעין זו שאצל הרמב"ם כאן, ואני מניח שזו פרפרזה.
- 27 הכוונה בוודאי למשנה זו, ברכות ח, ח. לגרסה 'כותי המברך' ראה: זק"ש, שם, עמ' עט, וכן הוא בפסקה שמן הגניזה המובאת להלן. בנוסח המשנה בכתב יד זה של פירוש המשנה 'הכותי המברך'. בהלכות הרי"ף 'כותי המברך'. ראה המהדורה 'הוצאת המאור, גרסת המרשתת באתר "על התורה" (tinyurl.com/y38vet5a), ושם הערה שבפירוש המשנה של הרמב"ם הגרסה היא 'הכותי המברך', ויש לדייק, כאמור, שזו הגרסה בטקסט של המשנה שם אבל לא בפירוש עצמו. להסבר ההבדלים כאלה בין הגרסה במשנה שבספר לבין פירוש המשנה שבו ראה: פירוש המשנה, מהדורת קאפח (לעיל, הערה 7), א, עמ' 14-15; מסכת אבות עם פירוש רבנו משה בן מימון, מהדורת י' שילת, ירושלים תשנ"ד, עמ' 12, הערה 17. ראה עוד: פרידמן, עיונים (לעיל, הערה 1), על יד הציון להערה 83 ובהערה (דיון בשאלה אם הרמב"ם הוא שכתב בידו את גוף כתב היד 'המקורי' של פירוש המשנה). ראה גם לעיל, בהערה הקודמת (על פרפרזה).
- 28 כיוצא בזה כתב הרמב"ם בתשובתו על יין הקראים (תשובות הרמב"ם [לעיל, הערה 6], ב, סימן תמט): 'דהא ברייתא מקמי דלגרו עליהו דלהו כגויים גמורים איתמרא'.
- 29 ראה: ששה סדרי משנה עם פירוש המשנה להרמב"ם, מהדורת ד' ביטון, תרגום ע' קורת, ירושלים

פאעלם³⁰ ד'לך ולא נלתג'י³¹ אן נכרר לך³² דע זאת אפוא ולא אצטרך לחזור על כלל הדא אלאצל מתי מא וקע דכר פותי. זה בשבילך בכל מקום שנזכר כותי.

פירושו של הרמב"ם מעורר כמה שאלות. מדוע אמרו שאין עונים אמן אחר כותי עד שישמע את כל הברכה, אם משנה זו ('כותי המברך') נשנתה לפני שהחכמים מצאו מה שמצאו על הר גריזים? אם באותו זמן היה מעמד הכותי מעל מעמד גוי, משתמע שאחר ברכת גוי לא היו עונים אמן כלל.³³ לאחר מכן עשו את הכותים כגויים גמורים, ובהמשך דבריו אמר הרמב"ם, שהם נחותים מן הגויים מאוד. ואולם לא נראה שקביעה זו באה לידי ביטוי בדיון של 'כותי המברך'.³⁴ (בדברי הרב בקטע הגניזה שמובא להלן וכן בברייתא מן הירושלמי והתוספתא, לפי הנוסח שמובא בדיון שם, אכן מעמד הכותים גרוע מן הגויים בהלכה זו.)

במשנה תורה, הלכות ברכות א, יג, נאמר: 'כל השומע אחד מישראל מברך ברכה מכל הברכות כולן אע"פ שלא שמע הברכה כולה מתחילה ועד סוף ואע"פ שאינו חייב באותה הברכה חייב לענות אמן. ואם היה המברך גוי או מין או כותי או תינוק המתלמד או שהיה גדול ושינה מטבע הברכה אין עונין אחריהן אמן'.³⁵ מפרשי משנה תורה אינם מסכימים בדבר מקור הוראתו של הרמב"ם, שאין עונים אמן אחר ברכה של מין. בהלכות תשובה ג, ז (טו) נכתב:

חמשה הן הנקראין מינים האומר שאין שם אלוה ואין לעולם מנהיג והאומר

תשס"ט, זרעים, עמ' קיח, הערה נב: 'לעיל כתב רבינו שעשאום כגויים גמורים, וצריך ביאור מ[ה] ש[כ]תב[ן] כאן שהם פחותים מן הגויים, וראה מה שהביא שם. בבית יוסף לטור אורח חיים, באמצע סימן רטו, ד"ה 'ומ"ש וגוי עונין אחרי', על דברי הטור שם: 'כשעשאום כגויים גמורים לא לדבר זה אמרו', עיין שם. ראה עוד בהמשך כאן.

30 ראה: פרידמן, מילון (לעיל, הערה 9), עמ' 645.

31 ראה: בלאו, מילון (לעיל, הערה 11), עמ' 623-624.

32 תיבה זו נשמטה בטעות אצל קאפח.

33 ראה באמצע פירוש כסף משנה להלכות ברכות א, יג: 'ויותר נראה לומר דס[בירא] ל[יה] לרבינו דכיון דבמתניתין[תין] לענין עניית אמן הזכירו כותי ולא גוי משמע דדוקא אחר כותי הוא דעונה כי שמע כל הברכה אבל אחר גוי אפילו שמע כל הברכה לא יענה'; השווה: משנה תורה עם פירוש יד פשוטה, מהדורת נ"א רבינוביץ, ספר אהבה, ירושלים תשמ"ד, עמ' תתקיב.

34 ראה לעיל, הערה 29.

35 'בספר המוגה' של משנה תורה (כ"י Bodl. Huntington 80 [tinyurl.com/y8fswohs], דף 145 ע"א) אפשר להבחין שהתיבות 'מתחלה ועד סוף' תוקנו מן 'מתחלתה ועד סופה', והתיבות 'באותה הברכה' כתובות בשוליים ובפנים אצל. ראה גם: משנה תורה הוא היד החזקה לרבינו משה ב"ר מיימון ז"ל, מהדורת ש' פרנקל, ספר אהבה, א, ירושלים-בני ברק תשס"ז, ילקוט שינויי נוסחאות, עמ' נד. המפרשים התקשו מאוד בהלכה זו במשנה תורה. ראה את הפירושים שנדפסו בספר במהדורת פרנקל, שם; משנה תורה, מהדורת רבינוביץ (לעיל, הערה 33), עמ' תתקיא-תתקיז.

שיש שם מנהיג אבל הם שנים או יתר והאומר שיש שם רבון אחד אלא שהוא גוף ובעל תמונה וכן האומר שאינו לבדו ראשון וצור לכל וכן העובד אלה זולתו כדי להיות מליץ בינו ובין רבון העולמים כל אחד מחמשה אלו מין.³⁶

ייתכן שלדעת הרמב"ם צריכים הדברים האלה (וכן העובד וכו') לחול גם על הכותים אחרי שנמצאה דמות היונה, ואם אין עונים אמן אחר ברכה של כותי, אין לענות אמן אחר ברכה של מין.

בהלכות עבדים ו, ו, הורה הרמב"ם: 'ובזמן הזה שהכותים כגויים לכל דבריהם אנו למדין מהן לצדוקים, שהצדוקי בזמן הזה כמו הכותי באותו הזמן קודם שיגזרו עליהן שיהיו כגויים לכל דבריהם'.³⁷ אין ספק שהמילים 'בזמן הזה ככותי באותו זמן', שכתב הראב"ם בתשובתו, רומזות אל אותה לשון בהלכה היא שכתב אביו ('בזמן הזה כמו הכותי באותו הזמן'), ומכאן ראייה שיש לקרוא 'אלקרא' (= הצדוקי [ראה להלן]) ברישה של ההלכה, כפי שכבר צוין לעיל.³⁸

את חטאם של הצדוקים ביאר הרמב"ם בהלכות ממרים ז, ח, בביאור מיהו הכופר בתורה: 'וכן הכופר בפירושה והוא תורה שבעל פה והכחיש מגידיה כגון צדוק וביטוס'. ובפירוש המשנה לחולין א, ב, הסביר כי אף על פי שהצדוקין והביטוסין אינם מינים ממש 'הם המבוא אל המינוח האמתית', ולכן דינם כדין המינים.³⁹

36 העתקתי מתצלום 'הספר המוגה' (כ"י Bodl. Huntington 80, שם, דף 84 ע"ב), ושם סומנה ההלכה טו. על המינים בהלכה זו ועוד ראה: ח' כשר, על המינים: האפיקורסים והכופרים במשנת הרמב"ם, תל אביב תשע"א.

37 על פי רמב"ם מדויק, בעריכת י' שילת, יב, ירושלים תשע"ג, עמ' רח.

38 ייתכן שהתיבה 'ככותי' בלשון הראב"ם במקום 'כמו הכותי' בהלכה במשנה תורה רומזת על גרסה זאת שם. ראה תשובות שאלות מהגאון האלוף מהר"ר אליא מזרחי, קושטה 1546, סימן נח, בשאלה (מאת ר' זכריה איש ירושלים בן אהרן): 'ככותי' (אבל בתשובת ר' אליהו: 'כמו הכותיים'). בשו"ת הרדב"ז, ד"צ: ניו יורק תשכ"ז, חלק א, סימן עג: 'ככותי'. על פי הסיפה בהלכה: 'קודם שיגזרו עליהן שיהיו כגויים לכל דבריהם', בהשוואה לדברי הרמב"ם בפירוש המשנה שהובאו לעיל, לא ברור מדוע לא סייג הראב"ם את הוראתו שאין עונים אמן לברכתו של הקראי 'עד שישמע את כל הברכה'; ואמנם לפי ליברמן זו כוונת הרמב"ם; ראה להלן, הערה 46. הרמב"ם הורה שאסור לצרף קראי להשלמת מניין של עשרה לכל דבר שבקדושה ולשלושה לזימון. ראה: תשובות הרמב"ם, מהדורת בלאו (לעיל, הערה 6), ב, סימן רסה; איגרות הרמב"ם, מהדורת י' שילת, א-ב, ירושלים תשנ"ה,³ עמ' תריא-תריב; תשובות הרמב"ם, מהדורת מכון ירושלים, ירושלים תשע"ו-תשע"ז, א, סימן מא, עמ' מא (!). בזה חלק הרמב"ם על רב האי גאון שנשאל על הקראים והשיב כך: 'ואשר שאלתם היאך הם אצלינו לענין הזימון ולענין דבר שבקדושה, למעלה מן הכותים או למטה מהן. כך ראינו כי הם טובים אצלינו מן הכותים ואנו משלימין בהן לזימון ולדבר קדושה' (כ"י TS K 27.34, פורסם [בשינויים קלים בטקסט] אצל ש' אברמסון, 'צירופי שאלות גאונים', ספר היובל מנחה לא"ש: קובץ מאמרים מוגש בהוקרה להרב אברהם ישעיהו דולגין, בעריכת א' ורפהטיג, ירושלים תשנ"א, עמ' 198, וראה שם, עמ' 199, הערה 1; תשובה זו מצוטטת בשו"ת ר' אליהו מזרחי, שם, סימן נח).

39 פירוש המשנה, מהדורת קאפח (לעיל, הערה 7), קדשים (חולין א, ב), עמ' קעו (תרגום), וראה עוד להלן.

חרף טשטוש מסוים בין המונחים, סביר לומר שהראב"ם, שהורה בתשובתו, כמו שפענחתי אותה, שאין עונים אמן אחרי ברכתו של קראי, סמך על הוראת אביו הנזכרת שאין עונים אמן על ברכותיהם של מין וכותי ועל דבריו על הצדוקין והביתוסין, שבימיו נקראים 'מינים' ושאר הוא אמר שהם סוג של מינים. וכך ביאר בפירוש המשנה, אבות א, ג: 'ומן חנינד נשאת הדה אלטואיף אלמלעונה גמוע אלמינים אללדין יתסמון פי הדה אלדיאר אעני מצר קראין ואסמהם ענד אל חכמים צדוקין וביתוסין' (=ומאז צמחו הכתות הארורות הללו, קהילות המינים, שנקראות בארץ הזאת, כלומר מצרים, 'קראין', ואצל החכמים שמם 'צדוקין' וביתוסין).⁴⁰ וכן בפירוש המשנה לחולין א, ב, שם: 'והם אללדין יסמונהם אהל עצרנא אליום מינים באטלאק' (=והם [הצדוקין והביתוסין] אשר קוראים אותם אנשי זמננו היום 'מינים' סתם).⁴¹ ובספר המצוות: 'אלמינים אלדי יתמסון הנא באלמשרק קראין' (=המינים הנקראים כאן במזרח קראין).⁴²

ואף הראב"ם כתב כך: 'אלקראיין אלמסמאין פי אלאסתעמאל'⁴³ אלמשהור מינים' (=הקראים הנקראים בשימוש הלשון הידוע 'מינים'). וכן: 'אלקראיין קד סמוא באצטלאח'⁴⁴ או אסתעארה מינים איצא ואן כאן חקיקה אסמהם צדוקים' (=הקראים נקראים בלשון צחה או בהשאלה 'מינים' גם כן, אף על פי ששם האמיתי הוא צדוקים).⁴⁵

40 על פי כ"י Bodl. MS. Pococke 295 (tinyurl.com/y7z9omhn), דף 124 ע"א. ראה: איגרות הרמב"ם, מהדורת שילת (לעיל, הערה 38), עמ' לט; שילת, מסכת אבות (לעיל, הערה 30), עמ' ה-ו, כנו. לפי 'טברסקי, מבוא למשנה תורה לרמב"ם, תרגם מאנגלית מ"ב לרנר, ירושלים תשנ"א, עמ' 66, אצל הרמב"ם 'המונחים "צדוקים" או "מינים" משמשים באופן קבוע ככינוי גנאי לקראים'. ואולם הרמב"ם בוודאי ראה בקראים את ממשיהם של הצדוקים ממש. לשאלת יחסם של הקראים עצמם לצדוקים ולעניין זה כאפשרות היסטורית ראה: 'ארדר, אבלי ציון הקראים ומגילות קומראן: לתולדות חלופה ליהדות הרבנית, תל אביב תשס"ד, ובייחוד פרק ב 'הצדוקים וכת המערות בעיני הקראים הקדומים', עמ' 116-175, ושם, עמ' 120-121, על שהרמב"ם וחכמים רבניים אחרים קראו לקראים צדוקים); Y. Erder, 'Karaites and Sadducees', *Diversity and Rabbinization: Jewish Texts and Societies between 400 and 1000 CE*, eds. G. McDowell, R. Naiweld and D. Stökl Ben Ezra, Cambridge, UK 2021, pp. 153-163

41 על פי אותו כתב יד, דף 204 ע"א; ראה: פירוש המשנה, מהדורת קאפח (לעיל, הערה 7), קדשים (חולין א, ב), עמ' קעה.

42 רבינו משה בן מימון, ספר המצוות, מקור ותרגום, מהדורת 'קאפח, ירושלים תשל"א, מצוות עשה, סימן קנג, עמ' קלו.

43 ראה: M. Hinds and El-S. Badawi, *A Dictionary of Egyptian Arabic*, Beirut 1986, p. 600

44 ראה: דווי (לעיל, הערה 12), א, עמ' 842.

45 העתקתי מכ"י Bodl. MS. Pococke 135 (tinyurl.com/y2gdestu), דפים 42 ע"א, 47 ע"א. ראה: ר' אברהם בן הרמב"ם, ספר המספיק לעובדי השם הוא כתאב כפאיה אלעאבדין [הכרך השני מתוך החלק השני], מהדורת נ' דנה, רמת גן תשמ"ט, עמ' 148, 160, והתרגום בשינוי.

את שיטת הרמב"ם האוסרת עניית אמן אחר הברכה של כותי קשר ליברמן לסיפה של הלכות ברכות א, יג: 'או שהיה גדול ושינה מטבע הברכה אין עונין אחריהן אמן'. לדבריו, מלשון הרמב"ם 'משמע שמכותי צריך לשמוע את הברכה מתחילתה ועד סופה, ולפי זה, הטעם הוא שאנו חוששים שמא שינה ממטבע הברכה'.⁴⁶ לפי ביאורו של ליברמן אפשר לומר שגם הראב"ם הורה שאין לענות אמן אחר ברכת קראי (על המילה) מחמת שינוי מטבע הברכה. להלן נוסח הברכות שעל המילה לפי הרמב"ם (ולפי הראב"ם [ראה הערה 47]) מול נוסח הברכות לפי יהודה הדסי, החכם הקראי הביזנטי בן המאה השתים עשרה:

הרמב"ם, הלכות מילה ג, א, 47^ג **יהודה הדסי, אשכול הכופר⁴⁸**
(ברכת המוהל לפני המילה:)

ברוך אתה יי' אלהינו מלך העולם אשר קדשנו במצוותיו וצווננו על המילה.
ברוך אתה (ייי) אלהינו מלך העולם אשר קדשנו במצותיו וצונו להמול ביום השמיני ככתוב [ב] בתורת משה איש האלהים.

(אחרי המילה:)

ברוך אתה יי' אלהינו מלך העולם אשר קדש ידיד מבטן וחק בשארו שם וצאצאיו חתם באות ברית קדש על כן בשכר זאת אל חי חלקנו לעד צורינו⁴⁹
ברוך אתה יי אלהי ישראל אבינו לך ייי הגדולה והגבורה (ויאמר) הנה אנכי כורת ברית נגד כל עמך ישראל... ואעבור עליך ואראך מתבוססת בדמך

46 ליברמן, תוספתא כפשוטה (לעיל, הערה 17), א, עמ' 55, וראה שם, עמ' 87. שיטה אחרת אצל רבנו מנוח בפירושו למשנה תורה, שם: 'ואם היה המברך גוי או מין וכי', משום דהני מחשבת[ם] [לעבודת] [זרה]' (בהמשך: 'ותו דכיון דלא שמע כל הברכה מתחלה ועד סוף' וההמשך חסר). ראה עוד את הכתוב בקטע הגניזה המובא להלן, סעיף ג (בתרגום): 'כי אנו חוששים שיזכיר בברכה עבודה זרה או הר גריזים', ומה שהערתי להלן, הערה 62.

47 העתקתי מתצלום 'הספר המוגה' (כ"י Bodl. Huntington 80 [לעיל, הערה 35], דף 164 ע"א-ע"ב). השווה את הכתוב כאן אל דברי הראב"ם, כפאיה, דנה (לעיל, הערה 45), עמ' 277-278.

48 על פי: D.J. Lasker, J. Niehoff-Panagiotidis and D. Sklare, *Theological Encounters at a Crossroads: An Edition and Translation of Judah Hadassi's Eshkol ha-kofer, First Commandment, and Studies of the Book's Judaeo-Arabic and Byzantine Contexts*, Leiden-Boston 2019, pp. 145, 147. על ברכות אחרות ראה שם, עמ' 91-101. תודה לפרופ' לסקר שהפנה אותי למקום זה בחיבור.

49 מתחילה נכתב, כנראה: 'צורינו לעד לעד'. אחר כך נגרדה 'לעד' השנייה (ונותרו ממנה שאריות מעטות בלבד), נכתבה 'צורינו' מעל הגרד, ונוספו האותיות ב"ת מעל צורינו הראשונה ואל"ף מעל לעד (הראשונה). מכאן שהגרסה הנכונה היא 'לעד צורינו' בלבד (וראה: שילת, רמב"ם מדויק [לעיל, הערה 37], עמ' קסא, הערה 11). כפאיה, דנה (לעיל, הערה 45), עמ' 278: 'לעד צורנו'.

צוה כצוית לקדושים⁵⁰ להציל ידידות ואומר לך וג' ונאמ[ר] אשר כרת את שארינו משחת אברהם וג', ברוך אתה י' כורת הברית. ברוך אתה י"י כורת הברית לעמך.

ספק בעיני אם הרמב"ם היה פוסל את הנוסח הקראי הזה משום שינוי מטבע ברכה או אם הראב"ם פסל אותו משום כך. ואולם יש לציין שבעניין שינוי מטבע ברכה החמיר הראב"ם יותר מאביו.⁵¹

ג. קטע מן הגניזה, כמשוער מדברי הרמב"ם, על עניית אמן אחר ברכת כותי וגוי

בפסקה להלן נדון במובאה מגיליון מן הגניזה, בן שני דפים לא רצופים, שיש בו פירושים בערבית-יהודית על הלכות הרי"ף. בדף הראשון ביאורים על הלכות הרי"ף למסכת ברכות פרק ח (לט ע"א-מ ע"ב), ובדף השני ביאורים על הלכות הרי"ף למסכת עירובין פרק א (ד ע"א-ה ע"א). זה הוא כנראה הגיליון הרביעי מקונטרס בן חמישה גיליונות.⁵² הכתב בגיליון הזה ובגיליונות דומים ידוע מקטעי גניזה שבהם מובאים דברי הרמב"ם בחייו, גיליונות שכבר זיהיתי כרשימות שרשמו תלמידיו מפיו בשעה שלימדום.⁵³ מסיבות שאין זה המקום לפרטן נראה לי שגם הדברים שכתב התלמיד בגיליון הזה (ובגיליונות הדומים לו) משל הרמב"ם הם.⁵⁴ להלן גם אצביע על סימן ללשונו של הרמב"ם בפסקה זו.

- 50 מתחילה נכתב 'כצוית קדושים' ותוקן.
 51 לשיטת הרמב"ם והראב"ם בשינוי מטבע ברכה ראה: מ"ע פרידמן, 'מעריב של שבת בבית כנסת הירושלמים בפסטיאט בימי ר' אברהם בן הרמב"ם', תרביץ, פה (תשע"ז), עמ' 152, 163-162, 166-165, 173-172, והמקורות והדיון שהובאו שם.
 52 בגיליון שבכ"י TS Ar. 18 (2).104, דף א, ביאורים להלכות הרי"ף למסכת ברכות פרק ז-פרק ח (לו ע"א-לח ע"ב), ובדף ב, ביאורים להלכות הרי"ף למסכת עירובין פרקים א-ב (ה ע"א-ז ע"א). הגיליון הזה הוא ככל הנראה הגיליון השלישי באותו קונטרס. בגניזה נתגלו גיליונות ודפים אחרים מאותו כתב יד ממסכתות ברכות ועירובין וקטעים דומים ממסכתות אחרות.
 53 כגון כ"י TS Ar. 18 (1).115. ראה: מ"ע פרידמן, 'רשימות תלמיד בבית מדרש הרמב"ם באמונות ועדות ובהלכה', תרביץ, סב (תשנ"ג), עמ' 543, הערה 96.
 54 אצל פרידמן, מילון (לעיל, הערה 9), עמ' 230, זוהה הגיליון המצוטט כאן כרשימות תלמידי הרמב"ם. ואולם כל עוד לא נמצא בקטעים האלה ציון שרבונו או ר' משה ש"צ (שמרו צורו), למשל, אמר כך וכך, יש מקום לבדוק אם אינם מפירוש הרמב"ם (בערבית-יהודית!) למסכתות אלה; ראה: פרידמן, עיונים (לעיל, הערה 1), לפני הציון להערות 95, 96, ובהערות, ואכמ"ל.

כ"י TS 12.767, דף א ע"ב

תרגום	מקור
<p>אין עונין אמן אחר כותי המברך.⁵⁶ פיר[וש]:⁵⁷ כי לדעתנו אין הם נאמנין, כי אנו חוששים שיזכיר בברכה עבודה זרה או הר גריזים. כי הם עשו להם דמות יונה ע[בודה] ז[רה] בהר גריזים וכך הם מאמינים, כיוון שהברכות נקראו עליו,⁵⁸ הם מאמינים בו ועובדים אותו.⁵⁹ ואולם גוי אם בירך את השם באיזו שפה שתהיה⁶⁰ יענה - נענה - אחריו אמן.</p>	<p>(15) אין עונין אמן אחר כותי המברך (16) פיר לאנהם ענדנא גיר נאמנין לאן נתקי לילא⁵⁵ ידכר פי אלברכה (17) עבדה זרה או הר גריזים לאנהם עמלו להם דמות יונה עז (18) פי הר גריזים והכדא יעתקדו לכוון אלברכות תלית עליה (19) יעתקדו פיה ויעבדוה ואמא גוי אדא ברך אלשם באי לגה (20) כאנת גיב נגיב וראה אמן.</p>

55 אותו ביטוי 'לאן נתקי לילא' בא בגיליון זה, א ע"א, שורה 13; שתי דוגמאות אלה נרשמו אצל פרידמן, מילון (לעיל, הערה 9), עמ' 219. הביטוי מופיע גם בקטעים אחרים שנרמזו. באתר ערבית-יהודית בפרויקט פרידברג באה התיבה 'נתקי' (או 'פנתקי') עשרים ושבע פעמים ומהן עשרים וחמש בפירוש המשנה לרמב"ם.

56 על גרסה זו ('כותי המברך') ראה לעיל, הערה 27.

57 כך, בתיבה 'פיר[וש]', רגיל הכותב לפתוח את ביאוריו בגיליון זה ובגיליונות דומים.

58 דברים יא, כט.

59 בחולין ו ע"א: 'דמות יונה מצאו להם בראש הר גריזים שהיו עובדים לה', ויש שגרסו: 'שהיו עובדין אותה'. אולי הכתוב פה משקף את הגרסה 'ל' או 'אותו'. השווה את הכתוב כאן אל הכתוב במובאה לעיל מפירוש המשנה: 'שהם מאדירים את הר גריזים' (תרגום).

60 ראה הלכות ברכות א, ו: 'כל הברכות כולן נאמרין בכל לשון והוא שיאמר כעניין שתקנו חכמים'.

בחיבור הרישה שבקטע והסיפה עומדת הלכה שלשונה פחות או יותר כך: 'אין עונין
אמן אחר כותי המברך, גוי שברך (את) השם עונין אחריו אמן'. הרישה היא ככל
הנראה פסקה ממשנתנו, ברכות ח, ח, ⁶¹ והמשך המשנה, 'עד שישמע...', אף על פי
שלא נכתב כאן, מתפרש (בתרגום): 'כי לדעתנו אין הם נאמנין, כי אנו חוששים
שיזכיר בברכה עבודה זרה או הר גריזים'. ומשם ברור שאם השלים הכותי
את הברכה ולא הזכיר בה עבודה זרה או הר גריזים עונים אמן. כמו בפירוש המשנה
של הרמב"ם, בפסקה זו הוזכרה דמות היונה שמצאו על הר גריזים.⁶² ואולם, בניגוד
לאמור שם, כאן ביאר הרב את ההלכה שבמשנה כמות שהיא.

דין ברכת הגוי שבקטע בוודאי לקוח מברייתא. ברייתא כזאת (הכוללת את דין
הכותי) ידועה מגרסאות מסוימות של התלמוד הירושלמי ושל התוספתא. הטור,
אורח חיים, סימן רטו, מצטט נוסח של הירושלמי (ברכות ח ח, יב ע"ג [מהדורת
האקדמיה ללשון העברית, עמ' 64]): 'גוי שברך השם עונין אחריו אמן, כותי אין עונין
אחריו'.⁶³ וכן הוא, בצירוף התוספת 'עד שישמע...', בכמה נוסחאות של תוספתא,
ברכות ה, כא: 'גוי המברך את השם עונין אחריו אמן, כותי המברך בשם אין עונין
אחריו אמן עד שישמע כל הברכה'.⁶⁴

אין כל הדברים הכתובים בפירוש המשנה ובמשנה תורה ובקטע זה עולים
בקנה אחד. אם, כמשוער, באים בקטע דברי הרמב"ם, צריכים לומר שחלו שינויים
בשיטותיו בסוגיה זו. בפירושו 'כסף משנה' להלכות ברכות א, יג, ביאר ר' יוסף קארו
מדוע פסק הרמב"ם שם שאין עונים אמן אחר ברכתו של גוי חרף דברי הירושלמי
שעונים אמן אחר ברכתו: 'וא[ף] ע[ל] ג[ב] דבירושלמי אמרו דאחר גוי נמי עונה כיון
דבתלמודא דידן לא הוזכר ובפשטא דמתני[תין] מוכח דאין עונין הכי נקטינן' (=ואף
על פי שירושלמי אמרו שאחר גוי גם עונה, כיוון שבתלמוד שלנו [=הבבלי] לא הוזכר

61 ולא חלק מברייתא בהיפוך הסדר, ראה להלן.

62 ברש"י לברכות נא ע"ב: 'עונין אמן אחר ישראל המברך אפילו לא שמע אלא סוף ברכה אבל לא
לאחר כותי שמא ברך להר גריזים'. ליברמן, תוספתא כפשוטה (לעיל, הערה 17), א, עמ' 55, פירש
שלפי שיטתו של רש"י שם: 'נראה שאם הזכיר את השם שוב לא חיישינן לכן' (בהמשך כתב ליברמן
שהרמב"ם לא פירש כלום בעניין זה' בפירוש המשנה, ואמנם הוא לא כתב שם 'שמא בירך' אבל הזכיר
את עניין הר גריזים). בהמשך דייק ליברמן מלשון הרמב"ם במשנה תורה שהוא חשש שהכותי ישנה
את מטבע הברכה (ראה לעיל, הערה 46).

63 בתוספות הרא"ש לברכות נג ע"ב (הועתק מתקליטור השו"ת): 'אין עונין אמן אחר כותי המברך.
בתוספתא תני דעונין אמן אחר גוי המברך וכן תנא בירושלמי דפירקין גוי שברך את השם עונין אחריו
אמן'.

64 ראה: תוספתא, מהדורת ליברמן (לעיל, הערה 17), עמ' 28; ליברמן, תוספתא כפשוטה (לעיל, הערה
17), א, עמ' 86-87, ובמקורות ובספרות שצוינו שם. אותו נוסח בכ"ז ברלין fol. 1220 or (על פי מאגר
עדי הנוסח של מכון ליברמן).

ובפשט של המשנה מוכח שאין עונים, כך היא ההלכה שלנו). ייתכן שבזמן שאמר את הדברים שבקטע סבר הרב שיש לפסוק על פי הירושלמי (כגרסה הנזכרת), ולאחר מכן חזר בו הרמב"ם מאותה שיטה.

ד. נידוי הקראים 'בזמן הזה' והכותים 'באותו הזמן'

הוראתו של הראב"ם [נ]אין לנדותו בזמן הזה ככותי באותו הזמן, המוסבת על קראים(ם), אומרת דרשני על שני חלקיה. לביטוי 'בזמן הזה' כמה משמעויות ובהן פרק זמן כלשהו, זמן שאנו חיים בו ממש או עידן שהחל בעבר הרחוק (כגון בחורבן בית המקדש) ונמשך עד עתה. מסתבר שזו הכוונה בדברי הרמב"ם (הלכות עבדים ו, 1) ובהוראה זו של הראב"ם, ובשניהם יש הנגדה לדין הכותי 'באותו הזמן'.⁶⁵ בין כך ובין כך נידוי הקראים, שעליו מדובר בתשובת הראב"ם, לא היה לגמרי אפשרות תאורטית באותה תקופה. בתשובתו לשאלה על אודות יהודים שנהגו סדר ליל פסח שלא 'כמנהג של שתי ישיבות' בבל הורה רב נטרונאי בר הילאי גאון (המחצית השנייה של המאה התשיעית) כי 'מי שעושה כן מין הוא וחלוק לב הוא וכופר בדברי חכמים ז"ל ובזוה דברי משנה ותלמו[נ]ד] וחייבין כל קהלות לנדותו... הללו מינין ומלעיגיין ובוזין דברי חז"ל ותלמידי ענן ירקב שמו... ועכשיו צריכין לנדות שלא להתפלל עם ישראל בבית הכנסת'. ירחמיאל ברודי הסביר שהמנהג הנרמז לא היה מנהג קראי אלא מנהג שהושפע ממסורת ארץ ישראלית, ושספק אם היו לרב נטרונאי ידיעות מפורטות על הקראות.⁶⁶ מכל מקום אין בתשובתו של רב נטרונאי עדות על שום מנהג לנדות את הקראים הלכה למעשה.

65 ראה, למשל: הלכות תשובה א, ג (שאינן בית המקדש קיים); הלכות שופר וסוכה ולולב ב, י (בגלות); הלכות קידוש החודש ה, ה (שאינן סנהדרין); הלכות ביכורים ו, טו (זוהי מצרים בזמן הזה), ועוד. בחיבור של הראב"ם 'מעשה נסים' (ראה להלן, הערה 200), סימן ו, יש דיון במשמעות 'בזמן הזה' בהלכה מסוימת.

66 המובאה מועתקת על פי 'מאגרים' (tinyurl.com/y9lomhzi). ראה: תשובות רב נטרונאי בר הילאי גאון, מהדורת י' ברוחי, ירושלים תשנ"ד, סימן קלח, עמ' 257-259, וההערות שם. ראה גם: י' ארדר, 'הקרע בין העדה הרבנית לעדה הקראית בתקופת הגאונים', ציון, עח (תשע"ג), עמ' 328-329; G. Libson, *Jewish and Islamic Law: A Comparative Study of Custom during the Geonic Period*, Cambridge, Mass. 2003, pp. 54-55. על 'מנהג חלוקי הלב', שהוא מנהג מינים, ראה: מ"ע פרידמן, 'תשובה בענייני תפילה מזמנו של רס"ג', סיני, קט (תשנ"ב), עמ' קלו-קלז; ואת התיקונים ברשימתי 'מנהג חלוקי הלב', שם, עמ' רפז; ש' עמנואל, תשובות הגאונים החדשות, ירושלים תשנ"ה, עמ' 220-221, הערה 38 (ושם התייחס לתשובת רב נטרונאי זו ועוד). על תפילה עם הקראים בבית הכנסת, ראה את המובאה מתשובת רב האי גאון, לעיל, הערה 38. על פי ההדרתו של גיל לאיגרת הקרועה והמטושטשת של הגאון שלמה בן יהודה, כ"י ENA 2804.12-13, משתמע שהוא היה שליח ציבור בתפילת הקראים

עדויות ודאיות על נידוי הקראים מופיעות בארץ ישראל כמה דורות לפני זמנו של הראב"ם. הקְרָא סהל בן מצליח (המחצית השנייה של המאה העשירית) הוכיח את הרבניים על יחסם העוין לקראים: 'ומתגברים ומתגאים ומתנכרים עליהם בנדוי ובחרם'.⁶⁷ אף על פי שסָתם את דבריו, ייתכן שסהל התכוון לטקס שנערך על הר הזיתים בהושענא רבה, ובו היה ראש ישיבת ארץ ישראל מכריז חרם על הקראים. הדבר נזכר בכמה קטעי גניזה, כנראה כולם מן העשורים השלישי והרביעי של המאה האחת עשרה, לנוכח מחלוקת שעורר מנהג הכרזת החרם באותה תקופה.⁶⁸ בלשון החרם לא נזכרו קראים ממש אלא אוכלי 'בשר בחלב'⁶⁹ או (אולי בשלב שני אף) 'כל מן יבזה מועדי ייי אלדי נקלת אלנאקלה'⁷⁰ (= כל מי שיבזה מועדי ה'⁷¹ אשר מסרו חכמינו ז"ל).⁷² החרמת הקראים בטקס זה שעל הר הזיתים נזכרת כמנהג קדום, והמתנגדים לביטולה תיארו אותה בלשון 'מנהגינו', 'מנהג הראשונים',⁷³ 'להתנהג כמנהג הראשון', 'להתנהג כבראשונה'.⁷⁴

הגאון ר' שלמה בן יהודה הוא שהחליט באחת השנים שלא להכריז על 'בשר בחלב' בחרם. בין הקראים היו עשירים ובעלי קשרים הדוקים והשפעה אצל השלטונות.

ברמלה ביום תענית. ראה: מ' גיל, ארץ-ישראל בתקופה המוסלמית הראשונה (634-1099), תל אביב תשמ"ג, ב, עמ' 129, וצריך עיון (בע"א, שורה 4, במקום 'נתנו' אני מציע לקרוא 'שמנו', וקשה לפענח את המשך).

67 ראה: ש' פניסקער, לקוטי קדמוניות, ב, וינה תר"ך, עמ' 31; תוקן על פי 'מאגרים' (tinyurl.com/yb7r5p4l).

68 ראה: גיל (לעיל, הערה 66), א, עמ' 514-515, הערה 833; עמ' 654-655, הערה 937, והמקורות והספרות שצוינו שם.

69 לפרשנות הקראית הקדומה למצוות 'לא תבשל גדי בחלב אמו' (שמות כג, יט ועוד) ראה: י' ארדר, דרכים בהלכה הקראית הקדומה, תל אביב תשע"ג, עמ' 24-122.

70 'נאקלה' היא ריבוי של 'נאקל' (ראה: W. Wright, *A Grammar of the Arabic Language*, 1, Cambridge, 1955, p. 233) ולא ראיתי תיבה זו במילונים; ראה: פרידמן, מילון (לעיל, הערה 9), עמ' 544 (שם: 'נקלה').

71 בקטע מכתובה (כ"י ENA 2747.6, ע"ב, שורה 6) קיבלה עליה כלה רבנית לבעלה הקראי, שלא 'למבזה עלוי' (=לבוזות עליו) את המועדים לפי שיטת הקראים, היינו שלא תחלל אותם בפנינו. ראה: מ"ע פרידמן, 'שרידי תשע פְּתוּצוֹת לפי מנהג ארץ ישראל מן הגניזה', דיני ישראל, לד (תשפ"א); מוקדש לכבודו של פרופסור אלימלך וסטרדיך, עמ' 218-219, והדיון שם.

72 על הזכרת בשר בחלב בחרם ראה, למשל: כ"י TS Misc. 35.11, שורות 4, 21-20 (יצא לאור אצל גיל [לעיל, הערה 66], ב, עמ' 158-159); מועדי ה', כ"י CUL Or. 1080 J 45, שורות 9-10 (גיל, שם, עמ' 311-312, העתיק 'את מועדי' ה', והתרגום בשינוי), וראה עוד להלן. ואולי לא הזכירו בחרם בשלב מסוים את מחללי המועדים; ראה להלן, הערה 107.

73 כ"י TS Misc. 35.11, שורות 5, 11.

74 כ"י Bodl. MS. Heb. c. 13, fol. 23, גיל, שם, ב, עמ' 222-223, שורה 22, שוליים, שורות 12-13.

המחלוקות שגרמה הכרזת החרם הביאו נזק וסכנה לרבניים עד אשר איימו השלטונות בעונשי הגוף ובמאסר: 'וכל אשר יזכיר חרם ילקה ויאסר'.⁷⁵

רבניים רבים התנגדו, כאמור, לביטול מנהג ההכרזה. הם ראו בו מנהג שהתקדש במשך דורות.⁷⁶ בעיניהם החרם היה גם כלי חשוב לשמור על הגבולות המבדילים בין הקראים לרבניים ('להבדל מן הכת האחרת לבל להתערב עמהם בכל דבר').⁷⁷ הם סברו שביטול הכרזת החרם על ידי הגאון פעם אחת יהיה בבחינת תקדים לביטולו גם בעתיד ('יושם הדבר קבע לדורות').⁷⁸ יתרה מזו, אמרו שביטול החרם עלול לפתוח את השערים לקבלת הקראות בעיני רבניים רבים: 'ואם תשנה, כלם ילכו ויהיו קראים'.⁷⁹ הם אף חשדו בגאון שהקראים שיחדו אותו ('נתנו לו הקראים זהובים'), כדי שלא להזכיר 'בשר בחלב' בחרם.⁸⁰ וכן טענו שביטול החרם מעיד שהגאון מזלזל בתורה שבעל פה, שקבלתה הבדילה בין הרבניים לבין הקראים, ושאוּלִי הוא עצמו קראי ('כי הוא מהם').⁸¹

הגאון דחה את ההשמצות. הוא העלה על נס את מעלת השלום בין כל פלגי העם

- 75 שם, שורה 20.
- 76 'מנהגינו' וכו', כפי שציון לעיל. מקדמת דנה הדגישו בני ארץ ישראל שהם חייבים להחזיק במנהגייהם הקדומים וטענו שאסור לבטלם, ואילו חכמי בבל הטעימו לפעמים שיש לבחון כל מנהג ומנהג לגופו. גם הגאון ר' שלמה בן יהודה טען שהוא מקבל עליו 'המצות והמנהגות' (ראה להלן, הערה 87). במנהג ובהתנגדות לביטולו דנתי בכמה מקומות במאמרי, 'התנגדות לתפילה ולמנהגי תפילה ארץ-ישראלים בשאלות ותשובות שמן הגניזה (מתשובותיו של ר' יוסף ראש הסדר)', כנסת עזרא: ספרות וחיים בבית הכנסת - אסופת מאמרים מוגשת לעזרא פליישר, בעריכת ש' אליצור ואחרים, ירושלים תשנ"ה, עמ' 69-102; ובמאמרי, 'זעקת שבר על ביטול אמירת הפיוטים - בקשה לפנות לסולטאן', פעמים, 78 (תשנ"ט), עמ' 128-147; ובעיקר בסעיף 'המנהג, השינוי והמחלוקת' במחקרי 'מחלוקת לשם שמים', שטרם ראה אור.
- 77 כ"י Bodl. MS. Heb. c. 13, fol. 23, ע"א, שורות 13-14.
- 78 שם, שורות 22-23.
- 79 שם, שורה 12. בהמשך הישר שם: 'וידברו דברים אשר לא כן'. את התיבה הראשונה לדעתי יש לנקד 'וַיְדַבְּרוּ' והוא ככל הנראה המשך לדברי 'המשמיצים' הנזכרים בשורה 9. הדברים 'אשר לא כן' הם כנראה הטענה שהגאון לקח שוחד וקיבל עליו את אמונת הקראים, כנזכר בפנים כאן בהמשך. מרינה רוסטאו הקדישה בספרה פרק מיוחד לחרם על הקראים, ובו הטילה ספק בעדויות שהכרזת החרם הייתה מנהג קבוע. את המשפט 'ואם תשנה, כלם ילכו ויהיו קראים וידברו דברים אשר לא כן' היא תרגמה: 'For if you alter it, everyone will follow and there will be Qaraites saying things that aren't true' M. Rustow, *Heresy and the Politics of Community: The Jews of the Fatimid Caliphate*, Ithaca-London 2008, p. 211. (ראה: *Jews of the Fatimid Caliphate*, Ithaca-London 2008, p. 211). לסוגיה הרחבה של הקרע בין הקראים והרבניים ראה: ארדר (לעיל, הערה 66, ובו גם סקירה ביקורתית של שיטת רוסטאו), ועל אודות החרם, שם, עמ' 344.
- 80 כ"י TS Misc. 35.11, שורות 2-3. בסוף שורה 2 אני מציע לקרוא 'המחור' [חרים] במקום 'ה[משמיצים]' שאצל גיל.
- 81 כ"י Bodl. MS. Heb. c. 13, fol. 23, שורה 15.

וטען שאין שום מצווה בהכרזת החרם. מקצת דבריו מובאים בפסקה להלן, הקווחה מאיגרת ארוכה שלו, לאחר חיבור שני קטעים גדולים ממנה. הקטעים פורסמו כל אחד לחוד וצירופם מאפשר פענוח של חלקים שלא פוענחו קודם לכן והבנת דברים בהקשרם הנכון. את האיגרת, שראשה עדיין חסר, שלח הגאון אל יהודים אמידים תומכי הגאון ('נדיבי עמינו') במצרים וביקש מהם 'להליץ יושר' בפני השלטונות.⁸² כיוון שבפסקה שתובא להלן הצטדק הגאון שביטול הכרזת החרם אינו מעיד על זלזול בתורה שבעל פה ('העתקת אבות'), סביר להניח, לדעתי, שמקבלי האיגרת היו רבניים (ולא, למשל, השרים התסתרים הקראים). בשורות שלפני הפסקה המובאת להלן הביע הגאון את צערו שהעם נעשה אגודות אגודות ואף נשא תפילה לאל 'וישיב לב אבות על בנים ולב בנים עלי אבות',⁸³ שהכוונה בה, מן הסתם, החזרתם של הקראים לחיק הרבנות.⁸⁴

כ"י TS 13 J 33.12 + TS NS 311.31⁸⁵

(13) לא נכחד מכם, נדיבי עמינו, דרכי הכותב⁸⁶ כי כל תאותו היתה שלום ישראל, לא חס ושלום הקל (14) בהעתקת אבות.⁸⁷ אבל [הזכר]⁸⁸ גילגול מריבה. ראה כי לא להזכיר, כי אמר: ולו היתה זאת מצוה⁸⁹ (15) להזכירן|| בחרם, הואיל והוא⁹⁰ מביא מריבה, לא נזכירהו, ולא תהיה לנו זאת לפוקה

82 ראה: כ"י TS 13 J 33.12, שורות 27-28.

83 כ"י TS NS 311.31, שורה 12, על פי מלאכי ב, כד. אצל גיל (ראה להלן) בטעות 'וישים'.

84 ואם כן, זוהי ראייה נוספת שמקבלי האיגרת היו רבניים.

85 החלק התחתון הוא בכ"י TS 13 J 33.12, שהתפרסם אצל גיל (לעיל, הערה 66), ב, עמ' 220-222. החלק העליון הוא בכ"י TS NS 311.31, שהתפרסם אצל הנ"ל, 'ארץ ישראל בתקופה המוסלמית הראשונה (634-1099) - מילואים, הערות, תיקונים, תעודה, ז (תשנ"א), עמ' 314-315. ד"ר עודד זינגר עמד על הצטרפותם של שני הקטעים. המעבר הוא בשורות 15-18, ובמובאה להלן מסומן ||; {} = כתוב בשוליים. כאן המשכתי במספור השורות שבקטע העליון אף בקטע התחתון. כדי להקל על הקריאה הוספתי פיסוק.

86 היינו דרכי.

87 להקל במסורת האבות, בתורה שבעל פה, או במנהגייהם. הגאון אף הביא את דברי מתנגדיו שציטטו מה שאמר בדרשה שלו: 'אתה אומר בפתרונותיך אני מקבל כאחד מכם כאשר קבלתם המצות והמנהגות' (כ"י TS Misc. 35.11), שורות 10-11.

88 התיבה המשוחזרת מורה כמשוער על הזכרת בשר בחלב בחרם, כמבואר להלן.

89 ראיתי לנכון שלא להזכיר בשר בחלב בחרם, כי אמרתי שגם אילו הייתה זאת מצווה וכו'. ראה גם להלן, שורה 18, וכ"י TS Misc. 35.11, שורה 15: 'זאת אינה מצוה להריב (!) עליה'.

90 חוץ מן האותיות 'הוא' בתיבה 'הואיל', לא הועתקו התיבות האחרונות אצל גיל.

ולמכשול.⁹¹ וכן (16) מצינו במדרש: 'א||מ||מ⁹² אפילו יש⁹³ עובדים עבודה זרה והם חברים המק ב'ה' מאריך אפו להם שנ' (17) "חבור עצבים אפרים הנ||ח לו",⁹⁵ וכשחלקו מה נאמר בהם "חלק לבם עתה יאשמו".⁹⁶ שוב אמרתי:⁹⁷ (18) אין זאת⁹⁸ מן המצות אש||ר ראו⁹⁹ לתת⁹⁹ הנפש עליהם. הנה הם¹⁰⁰ מחללים המועדים ואוכלים דברים (19) {אסורים}.¹⁰¹ והם אומרים: 'אתם מתירים האיסורים ור'ב מן המצות מחליפין וממירים'.¹⁰² דינו בקללות הכתובות, (20) 'ארור'¹⁰³ אשר לא יקים'. הכל נכנס תחת 'ארור אשר לא יקים'.¹⁰⁴ בעו¹⁰⁵ נחרים על כל המחלל שבתות י? והרוב (21) מחללין,¹⁰⁶ ומי הוא המשמר שבת כתקנה?! ועל כל המחלל מועדי י? והם יאמרו אנחנו המחללים!¹⁰⁷ ועל כל (22) היוצא לדיני גוים והלוקח ירושה בדיניהם?¹⁰⁸

- 91 על פי שמואל א' כה, לא.
 92 שתי האותיות אחרי האל"ף קטועות ומטושטשות ופענוחן ספק ספקא. אולי צריך להיות 'אמ' בנקודות על שתי האותיות הקטועות (אמר רבי).
 93 ישראל.
 94 המקום ברוך הוא, ואצל גיל: והמקום ב"ה.
 95 הושע ד, יז.
 96 הושע י, ב. הדרשן דרש 'חבור' - חברים, ו'עצבים' - עבודה זרה. המדרש ידוע מבראשית רבא, מהדורת י' תיאודור וחי' אלבק, א, ירושלים תשכ"ה,² לח, ו, עמ' 355, ומקבילות. הנוסח שבקטע שונה מכל שאר הנוסחאות שראיתי.
 97 בדרשה שדרש הגאון בפני אלה שתבעו להזכיר בשר בחלב בחרם.
 98 בשר בחלב או הזכרתו בחרם.
 99 אצל גיל: מן המכות אשר... ולתת.
 100 הקראים.
 101 גיל: אוסרים.
 102 הקראים טוענים: אתם, הרבניים, מתירים איסורים ומחליפים וממירים את רוב המצוות. ההמשך, 'דינו...', הוא שוב דברי הכותב.
 103 בכתב היד 'ארור' הוא תיקון של 'אשר'.
 104 דברים כז, כו. לפי הדרך שבה פסקתי, 'יקים' הראשון הוא סוף משפט, ו'הכל' פותח משפט חדש. הגאון טוען שאין לפרט את העוונות, כי הכול כלול ב'ארור אשר לא יקים'...! אפשר לוותר אפוא על ההערה אצל גיל (לעיל, הערה 66), ב, עמ' 220, לשורה 6, ש'הכל' רומז אל גרסה אחרת בפסוק.
 105 בעוונותינו.
 106 כלומר גם רוב הרבניים מחללים.
 107 אם נחרים את כל מי שמחלל (שבת ועל כל מי שמחלל) מועדי ה', הם, הקראים, יאמרו לנו שלא הם אלא אנו, הרבניים, הם שמחללים. ייתכן שיש לדייק מכאן שבאותו זמן לא הזכירו בחרם את חילול המועדים אלא רק את בשר בחלב (ראה לעיל, על יד הציון להערה 72 ובהערה).
 108 האיסור ללכת ('לצאת') לבית משפט לא יהודי והכרזת חרם על העושים כן נזכרים במקורות רבים. ראה במחקרי עיונים (לעיל, הערה 1), הערה 50 ואילך ('הפנייה לערכאות'), והמקורות והספרות שצוינו שם. בגלל ההבדלים בין ההלכה היהודית למשפט המוסלמי בדיני ירושה פנו הרבה יהודים לערכאות כדי לזכות בהטבות שיכלו למצוא רק שם.

ורבים אשר הדין עליהם¹⁰⁹ ילכו לדיני גוים! על כל הולכי (23) רכיל? והרוב בלשון הרעה! ועל כל העושה כשפים? ורַבִּים אנשים ונשים יעשו אותם! ובשר בחלב (24) בכלל 'עַל כֵּן אֱלֹה אֹכְלָה אֶרֶץ וְגו' ¹¹⁰ ומבקשי מריבה ידמו בנפשם כי בזכר בשר בחלב¹¹¹ תתקיים (25) התורה. לא נזכור¹¹² מעשינו הרעים ואשמתינו הגדולה והתועבות והנאצות הנמצאות בנו?¹¹³ (26) לא נשאר עלינו מן המצות¹¹⁴ לקיים כי אם להזכיר בשר בחלב אשר גרם לנו כל הצרות (27) האלה וכמעט קט היו נפשות אובדות!¹¹⁵

במאה השתים עשרה הנציח ר' אברהם אבן דאוד בספרד את זכר הטקס של החרמת הקראים בהר הזיתים ב'ספר הקבלה' שלו: 'וכשהיו ישראל חוגגים את חג הסוכות בהר הזתים... והרבנין היו מוציאים ספר תורה ומחרימין שמות המינים...! אף על פי שאבן דאוד הגזים בתיאור ההשפלה של הקראים בטקס ועליבותם, אין סיבה לפקפק בעדותו על עיקר המעשה של הכרזת החרם.¹¹⁶

מתי היה 'אותו הזמן' שנידו את הכותים, שאליו התכוון הראב"ם בתשובתו? טקס מרשים של החרמת הכותים בתקופת שיבת ציון מתואר בספרות המדרשית המאוחרת, בחיבורים מדרש תנחומא ופרקי דרבי אליעזר:

מה עשה עזרא וזרובבל ויהושע? קיבצו את כל הקהל אל היכל י' והביאו שלש מאות כהנים¹¹⁷ ושלש מאות ספרי תורה ושלש מאות תינוקות, והיו תוקעים, והלויים משוררים ומזמרים ומחרימין ומשמתין ומנדין את הכותים בסוד שם המפורש ובכתב הנכתב על הלוחות ובחרם בית דין העליון ובחרם בית דין התחתון שלא יאכל אדם מישראל פת כותי. מיכאן אמרו 'האוכל פת כותי כאוכל חזיר' (משנה, שביעית ח, י) ... וכתבו ושלחו את החרם לכל

109 נגדם.

110 ישעיהו כד, ו.

111 כי אם נזכיר בחרם בשר בחלב.

112 כלום אין לנו להזכיר.

113 כלומר, אין הבדל עקרוני בין בשר בחלב לבין איסורים רבים אחרים שהרבניים עוברים עליהם, כמפורט לעיל, ואין טעם לייחד חרם לזה ולא לזה.

114 אצל גיל: המצוות.

115 כל הצרות שפקדו אותנו עד כדי סכנת נפשות נגרמו מהזכרת בשר בחלב בחרם.

116 ראה: ספר הקבלה לר' אברהם אבן דאוד הלוי, מהדורת ג"ד כהן, פילדלפיה תשכ"ז, עמ' 68, ובחלק הלועזי, עמ' 94, 127. ראה את ביקורתה וספקותיה של רוסטאו (לעיל, הערה 79), עמ' 201, 231-233.

117 שלוש מאות כוהנים באו לכאן ממשנה, מידות ג, ח.

ישראל שבבבל והם הוסיפו עליהם חרם על חרם, והמלך כורש קבע עליהם חרם עולם...¹¹⁸

מניח אני שהראב"ם התכוון למדרש זה (ולא למקורות חז"ל על הרחקת הכותים). במקורות קדומים אין זכר לטקס מרשים זה של הכרזת חרם על הכותים. כל התיאור של החרם שבמדרש, על פרטיו הססגוניים בשלוש מאות כוהנים ושלוש מאות ספרי תורה ושלוש מאות תינוקות ותקיעת השופרות וזמירת הלויים שליוו את הכרזת החרם, הוא כולו בוודאי המצאה ספרותית מן התקופה שלאחר התלמוד, הרומזת אולי על התחזקות 'המינים' באותה תקופה.¹¹⁹ זמן חיבורם או עריכתם המשוערים של המדרשים הללו לא קדם בהרבה לזמן המשוער שבו 'הראשונים' שנזכרו בקטעי הגניזה הנהיגו את טקסי החרמת הקראים בהר הזיתים ביום הושענא רבה. קרבה זו אומרת דרשני, וייתכן שהייתה זיקה כלשהי בין המדרש המאוחר לבין הטקס שבתקופת הגאונים המאוחרת בארץ ישראל.

מכל מקום, הראב"ם בתשובתו (על פי פענוחה והשלמתה לעיל) הבהיר שאין הוא רואה בנידוי הכותים 'באותו הזמן' תקדים לנידוי הקראים 'בזמן הזה'.

ה. יחס מתון של הרמב"ם והראב"ם כלפי הקראים

בשילת נידוי הקראים אפשר לראות אפוא דמיון כלשהו בין הראב"ם לבין הגאון ר' שלמה בן יהודה, שביטל את הכרזת החרם קרוב למאתיים שנה לפניו. אין רמז לכך שר' אברהם ידע על הפרשה ההיא, אך הוא בוודאי המשיך בראש ובראשונה ללכת בדרכו של אביו ביחס המתון יחסית כלפי הקראים. כמפורסם שינה הרמב"ם את

118 המובאה היא מן תנחומא, פרשת וישב, על פי הטקסט ב'מאגרים' (tinyurl.com/y8cl95fz). כיצא בזה בפרקי דרבי אליעזר, סוף פרק לח, שם (tinyurl.com/y7kbkt3u). מובא גם בילקוט שמעוני, מלכים ב', רמז רלד. ראה: M.J. Chalmers, *Representations of Samaritans in Late Antique Jewish and Christian Texts*, Ph.D. Dissertation, University of Pennsylvania, 2019, p. 241 (תודה לפרופ' אברהם טל שהפנה אותי לשם).

119 הציון 'מיכאן אמרו' הנזכר מצביע אפוא על התהליך ההפוך, משם אמרו. לאחר המובאה ההיא ממשנה שביעית כתוב בתנחומא: 'ואל יתגייר כותי בישראל'. בפרקי דרבי אליעזר, ב'מאגרים' שם (בשינוי הסדר): 'שלא יגיד אדם מישראל לכותים, ובמקום 'יגיד', צ"ל 'גיר' (יגיר). על גיור הכותים ראה: ש' ליברמן, 'לכתובת של גבעת המבתר', פרקים, ב (תשכ"ט-תשל"ד), עמ' 376-377. על אפשרות של התפתחות היסטורית מסוימת בתקופה ההיא שנרמזת במדרש ראה: A. Büchler, 'Les Dosithéens dans le Midrasch: L'interdit prononcé contre les Samaritains dans les Pirké di R. Eliézer, XXXVIII et Tanhouma, # 3', *Revue des études juives*, 43 (1901), p. 68

טעמו בסוגיה זו. את עמדתו הראשונה, הקיצונית ביותר, נגד הקראים מיתן מאוד וסיגל במקומה מידה מרובה של סובלנות.

בפירוש המשנה (חולין א, ב) הורה הרמב"ם שבגלל הסכנה שבשיטת המינים לאמונת ישראל, נתונה הרשות גם 'בזמן הזה' להרוג אותם. ולא 'המינים' בלבד אלא אף הצדוקין והביתוסין (ומכאן, כפי שכבר צוין, הקראים):

שהם שתי הכתות אשר החלו להכחיש את התורה שבעל פה... והם אשר קוראים אותם אנשי זמננו היום 'מינים' סתם, ואין הם מינים באמונה¹²⁰, אלא דינם בהריגה כדין המינים, כלומר שמוותר להרגם היום בזמן הגלות, כי הם המבוא אל המינות האמתית.

לאחר שהתיר הרמב"ם את דמם של הנזכרים הוא חזר ותיקן את דבריו בתוספות בשוליים, שהוסיף בידו, והן נראות בעליל בכתב היד המקורי של פירוש המשנה.¹²¹ בתוספות הללו קבע הרמב"ם, שאין הדין הנזכר אמור אלא במי 'שהתחיל בשיטה בראשונה מדעתו הנפסדת', אבל מי שנולד באמונה של המינים הרי דינו דין 'תינוק שנשבה לבין הגויים אשר כל העברות שהוא עובר שגגה' הן אצלו, ואין אפוא להורגו.

וכן בחיבורו משנה תורה, אחרי שהורה הרמב"ם (הלכות ממרים ג, א-ב) כי 'מי שאינו מאמין בתורה שבעל פה... הרי זה בכלל המינים ומיתתו ביד כל אדם... ואינו צריכין לא עדים ולא התראה ולא דיינים אלא כל ההורג אחד מהן עשה מצוה גדולה והסיר מכשול' - אחרי שכתב את כל זה, הבהיר וסייג את ההלכה. על פי סגנונם ותוכנם של הדברים הכיר הרב יוסף קאפח שהם תוספת מאוחרת ותיקון (וכן נראה):

במה דברים אמורים? באיש שכפר בתורה שבעל פה ממחשבתו ובדברים שנראו לו, והלך אחר דעתו הקלה ואחר שרירות לבו וכפר בתורה שבעל פה תחלה, וכן כל הטועים אחריו. אבל בני אותן הטועים ובני בניהם שהדיחו אותן אבותם ונולדו במינות וגדלו אותן עליו, הרי הן כתינוק שנשבה לבין

120 כלומר, אין הם המינים לפי הגדרת הרמב"ם הנזכרת בהלכות ממרים ג, ז.
121 פירוש המשנה, מהדורת קאפח (לעיל, הערה 7), קדשים (חולין א, ב), עמ' קעה-קעו (תרגום), עיין שם, הערות 28, 32, 33. ראה את המקור בכ"י Bodl. MS. Pococke 295, דף 204 ע"א (tinyurl.com/4wues2j7). הפעולות הברורות שנקט הרמב"ם כאשר שינה את שיטתו גלויות לעין. דברי האומרים (ראה: איגרות הרמב"ם, מהדורת שילת [לעיל, הערה 38], עמ' תרסט) שלא היה שום שינוי אלא רק הדגשת הכוונה המקורית אינם נראים לי.

הגוים... לפיכך ראוי להחזירן בתשובה ולמשוך אותן בדרכי שלום עד שיחזרו לאיתן התורה ולא ימהר אדם להרגן.¹²²

סובלנותו (החדשה) של הרמב"ם כלפי הקראים באה לידי ביטוי מובהק בתשובתו לשאלה ששאל ר' אנטולי הדיין באלכסנדריה.¹²³ השאלה המקורית – לרבות הפנייה אל הרמב"ם – לא נשמרה ואין לנו אלא סיכום השאלה: 'מעניין הקראים איך יתנהגו הרבנים עמהם במילת בניהם ובשאלת שלומם וללכת בבתיהם ומעניין יינם ובשאר עניינים'. התשובה כוללת את הדברים האלה:

הקראים... ראויים הם לחלקים מחלקי הכבוד, להתקרב אצלם במעשה יושר ולהתנהג עימם במידת הענוה ובדרך האמת והשלום, כל זמן שגם הם ינהגו עמנו בתמימות... נכון לנו לכבדם וללכת לשאול בשלומם אפילו בבתיהם¹²⁴ ולמול בניהם ואפילו בשבת ולקבור מתיהם ולנחם אבליהם... הני דהכא כל אימת דלא פקרי בחציפותא לא חשבינן להו כוותיהו ופלגינן להו איקרא

122 הלכות ממרים ג, ג, על פי הנוסח אצל שילת, רמב"ם מדויק (לעיל, הערה 37), עמ' קיט; משנה תורה, מהדורת רבינוביץ (לעיל, הערה 33), עמ' תקנא; רבנו משה בן מימון, ספר משנה תורה, מהדורת י' קאפח, א-כג, [קריית אונו] תשמ"ד-תשנ"ו; כג, עמ' לא, וראה שם, הערה ב, על השינוי והתוספת. ראה שינויי הנוסח במשנה תורה, מהדורת פרנקל (לעיל, הערה 35), יב, עמ' תרט. ארבע המילים האחרונות ('ולא ימהר אדם להרגן') חסרות בדפוסים קדומים אבל אין עדות לחסרונן בכתבי יד. ראה: י' בלידשטיין, סמכות ומרי בהלכת הרמב"ם: פירוש נרחב להלכות ממרים א-ד, תל אביב תשס"ב, עמ' 198 (ושם דיון רחב בשינויים הנזכרים). לעניין השינוי והתיקון ראה עוד: מ"ע פרידמן, הרמב"ם, המשיח בתימן והשמד, ירושלים תשס"ב, עמ' 64-65; M.A. Friedman, 'Judah ha-Levi on Writing the Kuzari: Responding to a Heretic', *From a Sacred Source: Genizah Studies in Honour of Professor Stefan C. Reif*, eds. B. Outhwaite and S. Bhayro, Leiden-Boston 2010, pp. 164-166; מ"ע פרידמן, ספר הודו ד (א): חלפון ויהודה הלוי – לקורותיהם של סוחר משכיל ומשורר דגול על פי תעודות גניזת קהיר, ירושלים תשע"ג, עמ' 224. בשני המחקרים האחרונים יש גם השוואה בין הרמב"ם לריה"ל בדבר היחס המתון כלפי הקראים; ראה גם: D.J. Lasker, *From Judah Hadassi to Elijah Bashyatchi*, Leiden-Boston 2008, pp. 141-154. וראה את הדיון והספרות שצוינו במחקרים אלה ובהערות הסמוכות כאן.

123 השאלה הובאה בשם ר' אנטולי בכ"י פרמה שפורסם באיגרות הרמב"ם, מהדורת שילת (לעיל, הערה 38), עמ' תרסח-תרעב. על ר' אנטולי ראה מאמרי, 'הרמב"ם ומינויו של ר' אנטולי למוקדם אלכסנדריה', תרביץ, פג (תשע"ה), עמ' 135-161, והספרות שצוינה שם (שם לא שמת' לב לזיהוי ר' אנטולי כשואל השאלה הזאת).

124 שאלתו של ר' אנטולי אם מותר ללכת לבית קראי והוראה זו של הרמב"ם באות בעקבות הברייתא שבבבלי, שבת קטז ע"א, שהרמב"ם מצטט בתשובה: 'ייכנס לבתי עבודה זרה ולא ייכנס לבתייהם שלאלו' (=של המינים). הרמב"ם הסביר בתשובה 'דהנהו מילי דר' טרפון במינין דכפרי בעיקר' (=דברים אלו של ר' טרפון אמורים במינים שכופרים בעיקר). הרב נחום רבינוביץ סבר שבלשון הברייתא 'מוכח ש'בתייהו של אלו' הם בתי תפילה שלהן, ושיער שמשם למד הרמב"ם שאין עונים אמן על ברכתו של מין (הלכות ברכות א, ג). ראה: משנה תורה, מהדורת רבינוביץ (לעיל, הערה 33), ספר אהבה, עמ' תתקיג. מתשובה זו של הרמב"ם מוכח שהוא הבין את המילה בתייהם כפשוטה.

ומהלינן לבניהו בשבתא כל שכן בחולא... דדילמא (נמי) נפיק מיניהו זרעא מעליא והדרי בתיובתא (=אלה שכאן כל אימת שאינם מתפקדים בחוצפה אין אנו רואים אותם כמותם [כמינים] ואנו חולקים להם כבוד ומלים את בניהם בשבת כל שכן בחול... שמה יצא מהם זרע טוב ויחזרו בתשובה).
 ...ויינם לפי השכל¹²⁵ אין בו משום יין נסך, שהרי יין כותיים היה בחזקת היתר לישראל עד שמצאו להם דמות יונה בהר גריזים¹²⁶... אבל הקראים אין בינם שום איסור... ותנו רבנן בחולין פרק ראשון (ג ע"ב): 'שחיטת כותי מותרת במה דברים אמורים' וכו' עד 'אכלו מותר לאכול משחיטתו'... ואף על גב דהא ברייתא מקמי דלגזרו עליהו דלהו כגויים גמורים איתמרא אית לך למשמע מינה דכל שכן הוא דהני קראין דאיתנהו הכא דחמרא דידהון שרי כל שכן היכא דשתו אינהו מיניה דקא בדילי ממגע גוי וטפי מזדהרי, ואי משום אמהתא דאית להו דלא טבלן כלל ואפילו לנידתן איכא למיחש למגען ולא חזי לן למישתי מההוא חמרא דנגען הנהי אמהתא ביה ואי אינהו לא קפדי למגען של אותן האמהות דלא טבילי להו כלל וקיימא לן דלא מיקרו בשמא דיהודאי עד דטבלן אינהו נמי מריהו לא מהימני למימר (=ואף על פי שברייתא זו נאמרה לפני שגזרו עליהם שהם כגויים גמורים,¹²⁷ יש לך ללמוד ממנה שכל שכן הוא שהקראים הללו, שישנם כאן, יינם מותר. כל שכן במקום שהם שותים ממנו, כי הם נבדלים ממגע גוי ומאוד נזהרים.¹²⁸ ואם משום שפחותיהם שאינן

125 נוסח אחר: 'שכלי', והכוונה שהרמב"ם לא הסתמך על מקור מפורש אלא על סברה.

126 על פי חולין ו ע"א, והובא בדברי הרמב"ם שצוטטו לעיל מפירוש המשנה; ראה בהערה התוכפת.

127 יש להשוות את הכתוב כאן אל דברי הרמב"ם בפירוש המשנה לברכות ח, ח, המובאים לעיל (תרגום): 'וכל המאמרים שתמצא במשנה על אודות הכותיים שאתה למד מהם שהם (=הכותים) עולים על הגויים ונחותים מישאל, כמו דבריהם "מזמנין עם הכותיים" ו"כותי המברך" ודברים אחרים, לא נאמרו אלא לפני שבדקו אחריהם'.

128 יש מקומות שבהם הקפידו הקראים על מגעם של לא יהודים יותר משהקפידו יהודים רבניים. בטופס כתובה בין כלה קראית וחתן קראי משנת 1035/6 נכתב תנאי ההחתן לא יביא אל הבית (ו)לא לחם אָמוֹת העולם ולא יִיָּהֶם ולא טנופס' (כ"י Bodl. MS. Heb. d. 66, fol. 50, שורות 15-16; הניקוד במקור. יצא לאור אצל J. Mann, *Texts and Studies in Jewish History and Literature*, 2, Philadelphia 1935, p. 173; תודה לפרופ' ד"ר לסקר על הערתו. כתב היד נדפס מחדש אצל Judith Olszowy-Schlanger, *Karaite Marriage Documents from the Cairo Geniza: Legal Tradition and Community Life in Mediaeval Egypt and Palestine*, Leiden-New York-Köln 1998, p. 433, וראה שם, עמ' 253-254). ייתכן שהחתן הרבני וחבריו סברו שמותר לשתות את יין המוסלמים כיוון שהמוסלמים אינם עובדי עבודה זרה, אף על פי שהרמב"ם פסק שיינם אסור (הלכות מאכלות אסורות יא, ז). ראה, למשל, תשובת רב שלום גאון: 'וישמעאלי שאומרין] מגעו מותר בשתייה...'. (תשובות רב שר שלום גאון, מהדורת ר"ש וינברג, ירושלים תשל"ו, סימן פד, עמ' קא). בשאלה לראב"ם בכ"י TS 8 J 21.21, שורות 4-5, ביקש השואל

טובלות כלל ואפילו לנידתו,¹²⁹ יש לחוש למגען ולא ראוי לנו לשתות מן היין
ההוא שנוגעות בו אותן השפחות. ואם הם לא מקפידים במגען של אותן
השפחות שאינם מטבילים אותן כלל - והלכה בידנו שאינן נקראות בשם
היהודים עד שטובלות¹³⁰ - גם הם, אדוניהם, אינם נאמנים (לומר).¹³¹

במקום זה נקטע עותק התשובה ששרד, כעדות דברי המעתיק ('לא מצאתי יותר
מזאת התשובה'); סוף ההוראה בדבר איסור יין שנגעו בו שפחותיהם של הקראים
שלא טבלו וכן חתימת הרמב"ם אבדו אפוא.

אחדים מרבותינו הראשונים הזכירו את התשובה בשם הרמב"ם. אף על פי כן,
יש מי שפקפק בייחוסה אליו. באיגרות הרמב"ם שבמהדורתו הדפיס הרב שילת את
התשובה בין 'איגרות מסופקות', והעיר שלדעתו קרוב לוודאי שהיא מזויפת או יוחסה
לרמב"ם בטעות, בגלל לשונה וסגנונה ובגלל תוכנה המקל כלפי הקראים.¹³²

לדעת את ההבדל 'בין נביד אלגויים ואלערלים לאן אל (!) אלמוחדין מא ענדהם פסל' (=בין יין
הגויים [מוסלמים] לערלים, כי המייחדים את האל אין אצלם פסל).

129 כי אצל הקראים אין ההיטרות תלויה בטבילה במקווה.

130 ראה: תוספתא, עבודה זרה ג, יא (תוספתא על פי כתבי יד ערפוט ווינה, מהדורת מ"ש צוקרמאנדל,
ירושלים תשכ"ג,³ עמ' 464); בבלי, עבודה זרה נז ע"א; הלכות מאכלות אסורות יא, ה-ו; הלכות איסורי
ביאה יב, יא.

131 תשובות הרמב"ם, מהדורת בלאו (לעיל, הערה 6), ב, סימן תמט, עמ' 729-732; איגרות הרמב"ם,
מהדורת שילת (לעיל, הערה 38), עמ' תרסח-תרעב; תשובות הרמב"ם, מהדורת מכון ירושלים (לעיל,
הערה 38), סימן תקטז, עמ' קמז-קן. התשובה כתובה במקורה בעברית ומקצתה בארמית (בלשנא
דרבנן), וראה את הדיון להלן. אמנם בתחילת התשובה כתוב: 'אלה הקראים השוכנים פה בנוא אמן
ובארץ מצרים ובדמשק'. וגויטיין העיר: 'כי הרמב"ם מזכיר שם לראשונה את נא אמן, היא אלכסנדריה,
ורק אחריה את "מצר", כלומר בירת-מצרים (ולא "ארץ מצרים", כפי שתרגם המתרגם המאוחר)...'.
ראה: ש"ד גויטיין, היישוב בארץ-ישראל בראשית האסלאם ובתקופת הצלבנים לאור כתבי הגניזה,
בעריכת י' הקר, ירושלים תש"ם, עמ' 339, הערה 11. ואולם המילים 'ובארץ מצרים ובדמשק' חסרות
בכ"י פרמה הנזכר. והעיקר, שלפעמים כתבו אנשי הגניזה במכתביהם 'ארץ מצרים' וכונתם הייתה לעיר
פסטאט. כך בכ"י CUL Or. 1080 J 211, ע"ב, שורה 9: 'שבארץ מצרים ובאלכסנדריה' (ראה: ש"ד גויטיין
ומ"ע פרידמן, בסיועו של א' אשור, ספר הודו ד [ב]: חלפון הסוחר המשכיל והנוסע הגדול - תעודות
מגניזת קהיר, ירושלים תשע"ג, עמ' 410, 416, הערה 93; 'מצרים' = פסטאט, ראה עוד מ"ע פרידמן,
'הגניד, הנשיא והרבנים הצרפתים - משבר בהנהגה בימי ר' אברהם בן הרמב"ם', ציון, פב [תשע"ז], עמ'
235). גויטיין לא ידע שהתשובה הנזכרת נשלחה לאלכסנדריה אל ר' אנטולי, ידיעה שעולה כאמור רק
מכ"י פרמה. כיוון שר' אנטולי היגר מפרובנס, כל ההתכתבות שלו, לרבות עם הרמב"ם, היא בעברית
ולא בערבית (ראה: פרידמן [לעיל, הערה 123], עמ' 149). על פי הלשון 'פה בנוא אמן' שיערתי
שהרמב"ם היה באלכסנדריה בזמן שכתב את התשובה (M.A. Friedman, 'Responsa of R. Abraham
Maimonides from the Cairo Geniza: A Preliminary Review', *Proceedings of the American Academy
for Jewish Research*, 56 [1990], p. 34). השערה זו מבוטלת בזה, כי סביר לומר שהרמב"ם כתב כך בגלל
ר' אנטולי שישב באלכסנדריה.

132 התשובה נדפסת כאמור באיגרות הרמב"ם, מהדורת שילת (לעיל, הערה 38), עמ' תרסח-תרעב. את
נימוקיו לקביעת הזיוף או הייחוס השגוי כתב ופירט שילת (שם, עמ' תרסח-תרסט) בלי ששם לב

ואולם, ידוע ממכתבי הגניזה שהרמב"ם כתב תשובה שעוסקת ביין הקראים. מכתב משנת 1208 מזכיר את 'התשובה בעניין היין', וממכתב משנת 1212 אנו למדים שבאותו זמן היה קשה למצוא עותק של התשובה.¹³³

יתרה מזו, ר' אברהם כבר העיד על תשובת אביו. בתשובת שאלה הורה הרמב"ם שאם קראי הוא 'מיראי שמים והמדקדקים במצוות בדתו',¹³⁴ מותר לשתות את יינו, אם משביעים אותו שלא טיפלו ביין גויים או 'שפחה שאינה טבולה'.¹³⁵ להוראתו הוסיף ואמר: 'וכן הורה (אפ"ת) הורה בתשובה) אבא מארי זצ"ל'. קרוב לוודאי שהכוונה לאותה תשובה שציטטתי לעיל (סימן תמט). ואומנם השבעת הקראי ש'שפחה שאינה טבולה' לא טיפלה ביין, כמו שהורה הרמב"ם, היא השלמה הולמת ביותר לתשובת אביו בדיוק במקום שנקטעה.¹³⁶

בכ"י סימונסן שממנו נדפסה התשובה במהדורת תשובות הרמב"ם לא הובאה לשון השאלה כמות שהיא אלא סיכום קצר: 'בדבר יין הקראים'. השאלה במלואה ומתחת לה תשובתו האוטוגרפית של ר' אברהם נמצאות בכתב יד מן הגניזה. בתחילת שאלתו סיפר השואל: כי 'יש אצלנו אדם קרא שלפעמים יש הכרח לבוא אל ביתו, והוא מגיש יין' (תרגום). הקראי טען שלא נתן לגוי לדרוך ענבים בשבילו ושבדרך כלל קנה את היין מרבניים או שהם נתנו לו אותו במתנה. אף על פי כן חשש השואל לשתות את היין, אם כי, בניגוד לר' אנטולי, לא ראה צורך לשאול אם מותר לבקר את הקראי בביתו, והניח שהדבר מותר. העדות על הנסיבות שחיבבו רבניים לקיים יחסי חברה תקינים עם קראים חשובים ובעלי השפעה, לרבות ביקור בביתם ושייית ינם, תואמת את הדברים שנידונו לעיל.¹³⁷

לתשובת הרמב"ם ולמכתב הגניזה משנת 1212 (שיצוינו להלן). ראה שם, מדור התיקונים וההשלמות, עמ' תשם, שהזכיר את מכתבי אליו על כך.

133 המכתב משנת 1212 הוא בכ"י TS 12.299 ופורסם אצל גויטיין, היישוב (לעיל, הערה 131), עמ' 338-343. ושם, עמ' 339, הערה 11, ציין שהכוונה לתשובות הרמב"ם, מהדורת בלאו (לעיל, הערה 6), ב, סימן תמט. על מכתב זה ועל המכתב משנת 1208, כ"י TS 13 J 21.25, ראה עוד מאמרי (לעיל, הערה 123), עמ' 148, הערה 53. שילת, שם, מדור התיקונים וההשלמות, עמ' תשם, שיער: 'נראה שהיתה תשובה אחרת של הרמב"ם בעניין יין הקראים'. אמנם תשובת הרמב"ם, סימן תמט, עסקה בכמה דברים הנוגעים לקראים, כמו שצוין לעיל, אבל חלקה האחרון עסק במיוחד בינם. אין ספק שעניין זה העסיק את היהודים הרבניים במצרים יותר מן הדברים האחרים. כל עוד לא תימצא תשובה אחרת של הרמב"ם בעניין יין הקראים יש לקבל את ההנחה הפשוטה שהכוונה לתשובה זו.

134 במקור: 'אהל אלדין פי מ'הבה ואל'החרי'. ראה: פרידמן, מילון (לעיל, הערה 9), עמ' 149, 314.

135 במקור: 'לא יתולאה לה'. ראה: פרידמן, שם, עמ' 195.

136 תשובות רבנו אברהם בן הרמב"ם, מהדורת א"ח פריימן וש"ד גויטיין, ירושלים תרצ"ח, סימן פ, עמ' 104-105 (תרגום המובאות כאן בשינוי). ושם העיר א"ח פריימן, שתשובת הרמב"ם שהזכיר הרמב"ם היא זו שנדפסה (לאחר מכן) בתשובות הרמב"ם, מהדורת בלאו (לעיל, הערה 6), ב, סימן תמט.

137 כ"י Bodl. MS. Heb. d. 66, fol. 84. השאלה פורסמה במאמרי, 'קטעים חדשים של שאלות ותשובות

אשר לסגנון וללשון הארמית-הרבנית של שאלת הרמב"ם, שעליהם הקשה שילת, הוא כבר כתב אלי לאחר מכן 'כי ייתכן שר' אנטולי, שבא מצרפת וציפה לתשובה בסגנון "רבני" מקובל, הוא שגרם לרמב"ם לחרוג ממנהגו ודרכו'.¹³⁸ בכתב יד בס"ט פטרסבורג יש פנייה לרמב"ם ('לפני הדרת... מורינו ורבינו משה...') מאת ר' אנטולי, שנדפסה בתשובות הרמב"ם, מהדורת בלאו, ד, סימן תסח, עמ' 34. בדף השני של אותו כתב יד יש דיון הלכתי בארמית שראשו חסר.¹³⁹ נראה לי שהקטעים בשני הדפים שייכים לאיגרת ארוכה של ר' אנטולי אל הרמב"ם ובה כמה שאלות (בסימן תסח: 'ואלה השאלות והתשובות לפני הדרת...'). מסתבר שהתשובה לשאלה הראשונה היא המשך סימן תסח, והתשובה לשאלה האחרונה, שבסופה הדיון בדף השני, באה בתשובות הרמב"ם, שם, ב, סימן תכד, עמ' 702-703, ואכמ"ל. מכל מקום, הלשון והסגנון הרבני של ר' אנטולי בדיון ההוא הולמים את לשון הרמב"ם בסימן תמט הנזכר.

ואשר לתוכן, הרי שהרמב"ם חזר על שיטתו בנוגע למשניות וברייתות העוסקות בדיני הכותים, שנשנו לפני מציאת 'דמות היונה' והגזרה שהכותים הם כגויים גמורים, בפירוש המשנה לברכות ח, ח, ובדברים על ברייתא שבתשובה לר' אנטולי (סימן תמט), כמו שהערתי לעיל, וכן על בני הקראים, שמלים אותם, שאולי יחזרו בתשובה. סיכומו של דבר, אף על פי שלא שרדה חתימתו של הרמב"ם על התשובה המקלה ביחס לקראים, אין סיבה לפקפק בזיהויו כמחברה וזיהוי זה נתמך בכמה ראיות.¹⁴⁰

הרמב"ם, מחקרי עדות וגניזה (ספר היובל לכבוד ש"ד גויטיין), בעריכת ש' מורג ואחרים, ירושלים תשמ"א, עמ' 116 (שם הערתי שהרמב"ם הורה בתשובתו שהקראים נזהרים מאוד ממגע גויים בינם ולכן יין הקראים מותר, ולכאורה לא היה הראב"ם צריך לכלול את מגע הגויים בשבועה על השפחות שלא טבלו; איני יודע אם ההסבר נמצא במילים שבשאלה שלא שרדו או שהייתה סיבה אחרת לכך). 'לבוא אל ביתו' הוא תרגום של 'אלחצור ענדה', ראה מילוני (לעיל, הערה 9), עמ' 661. שורה 6 בכתב היד ניזוקה ואבדו כמה מילים. אפשר לקרוא ולהשלים את המילה הקרועה אחרי 'אלעציר' והיא 'גירה', ויש לתרגם: דריכת ענבים ודברים אחרים. ראה גם את הדיון במאמרי, סקירה מוקדמת (לעיל, הערה 131), עמ' 33-35. לאחר ששלחתי לחוקר הקראות ד"ר לאון נמוי (Nemoy) תדפיס של מאמרי הנזכר, 'קטעים חדשים', הוא כתב לי (במכתבו מיום 10 בנובמבר 1983) על אודות התשובה ההיא של הראב"ם: 'it shows that Abraham followed his illustrious father in a conciliatory attitude towards Karaites'

138 במכתב אישי ללא תאריך מלפני קרוב לשלושים שנה.

139 הפנייה בכ"י RNL Yevr. II A 72/1, דף 1 (סימון הדף רשום על כתב היד), ע"ב, והדיון ההלכתי שם בדף 2 ע"א. פרופ' שולמית אליצור העירה לי על כך בשם עדן גולדן, ולהם התודה.

140 ראה עוד: פרידמן, עיונים (לעיל, הערה 1), הערה 157, והספרות והדיון שם. בלידשטיין (לעיל, הערה 122), עמ' 200-201, הערה 34, ציין שתי נקודות שלדבריו קושרות בין התשובה בסימן תמט לרמב"ם, האחת קשר לשון והאחת היסמכותו של הראב"ם בתשובתו סימן פ על תשובת אביו. לקשר בענייני לשון הפנה אל טברסקי, מבוא (לעיל, הערה 40), עמ' 66, סוף הערה 159. ואולם נפלה טעות בדבריו,

כמוכח מתשובתו ביין הקראים ומתשובתו בשלילת נידוי הקראים, הלך ר' אברהם בעקבות אביו ביחסו המתון כלפי הפלג ההוא.

ו. חיקוי הקראים והסברו של הראב"ם שהוא מחזיר עטרה ליושנה

את המתניות ביחסו של הראב"ם כלפי הקראים ראינו אפוא בתשובתו המתפרסמת לעיל, שבה, כפי שפוענחה והושלמה, הוא שלל את נידוי הקראים. אף ראינו את יחסו החיובי כלפיהם בתשובתו בדבר היתר יין הקראים. ואולם בסוגיה זו הפליג הראב"ם בדבריו יותר מאביו.

את השבועה שהורה להשביע את הקראי ייעד ר' אברהם למי שהוא 'מיראי שמים והמדקדקים במצוות בדתו', וייעוד זה מביע הערכה לדתיותם של אותם קראים שאפשר לומר עליהם את הדברים ההם. האמון שיש לתת בשבועת הקראי מתאים לדברי ההערכה של הראב"ם כלפי הקראים בענייני שבועות, שכתב בחיבורו 'כפאיה אלעאבדין' (ספר המספיק לעובדי השם): 'וחאל טאיפה אלקראיין פי אחתראזהם מן אלאימאן יכגל אלרבאנין' (=ומצב עדת הקראים בזהירותם מפני שבועות מבייש את הרבניים).¹⁴¹

הראב"ם תיקן תקנות מפליגות בתפילה, והן עוררו בציבור ביקורת חריפה, והדברים מפורסמים. רוב היהודים התנגדו לתקנות ובייחוד להשתחויות שתיקן. מן הדברים שהראב"ם כתב בשעה שהתגונן מפני הביקורת עולה בפירוש או נרמז בביור שבח גדול לקראים. מתנגדיו טענו שההשתחויות זרות ליהדות והן אסורות מכמה פנים, ובראש ובראשונה בתור 'חוקות הגויים', כי כך עושים המוסלמים. בחיבורו 'כפאיה' הקדיש הראב"ם חטיבה שלמה לדחיית הטענה. בסוף החטיבה הוא הוסיף

כי שם, אחרי שהזכיר טברסקי את תשובת הרמב"ם סימן תמט, השווה את לשון הלכות ממרים ג, ג, אל לשון תשובת הרמב"ם, סימן רסח, ואין זה שייך לענייננו. ג' נ' רבינוביץ, מלומדי מלחמה, מעלה אדומים תשס"ד, עמ' 55-56, הכריע מנימוקים אחרים שאין לפקפק בייחוס התשובה בסימן תמט לרמב"ם. על יחס הרמב"ם לקראים ולקראות ועל יחס הקראים לרמב"ם ראה עוד: לסקר (לעיל, הערה 122), עמ' 155-189.

141 העתקתי מכ"י Bodl. MS. Pococke 135 (tinyurl.com/y2gdestu), דף 117 ע"א. ראה: כפאיה, דנה (לעיל, הערה 45), עמ' 306, והתרגום בשינוי. על הגהות השוליים בכתב היד בפרק זה ועוד, לרבות דף זה, ראה שם, עמ' 275, הערה 1. יש בהגהות הללו לא רק תוספות אלא אף שינויי ניסוח פשוטים. במקום זה, לפני המילים שהעתקתי, באה בשוליים תוספת ארוכה, ובתחילתה: 'יולזם עליהא נדוי' (=והייב עליהם נידוי), והוא שייך לעניין הקודם שם.

את הדברים שלהלן שבהם דחה טענה נלווית, שההשתחוויות אסורות מפני שהן מנהג הקראים בתפילתם.¹⁴² המקור הופיע בדפוס לפני יותר ממאה שנה, אבל הוא זכה לתשומת לב מועטה בלבד, כנראה בגלל קשיי הלשון והתרגום. כאן מובא אפוא המקור במלואו בליווי תרגום חדש.

תרגום¹⁴⁴

אחרי שביארנו בפרוטרוט את ביטול הקושיה - של מי שדימה¹⁵⁰ שהוא מקשה - על חיוב חוקות התורה מחמת 'חוקות הגויים',¹⁵¹ מה שצריך¹⁵² עוד לבאר הוא שדברי חכמינו ז"ל לא יחקה את המינים' (משנה, חולין ב, ט) אמורים במה שהם (=המינים) המציאו, שלא נזכר בתורה (=בהלכה) אלא שייחסו אותו אליה בבורותם.

זה מה שאנו רואים בשיטת¹⁵⁵ הקראים, כגון פרטי שיטתם בטומאת נידה

מקור¹⁴³

ומא יחתאג בעד מא אסתקצינא¹⁴⁵ ביאנה פי סקוט מעארצה¹⁴⁶ מן טן אנה יעארק¹⁴⁷ וגוב חוקות התורה בחוקות הגוים אן ישרח איצא אן קולהם ז'ל לא יחקה את המינים פימא אבתכרוה¹⁴⁸ ממא לם תאת¹⁴⁹ בה אלשריעה בל נסבוה אליהא בגלהם

ודלך¹⁵³ ממא נחן משאהדוה מן מדהב אלקראיין כגזאיאת¹⁵⁴ מדהבהם פי

142 ראה בכתב היד הנזכר, דף 42 ע"א; כפאיה, דנה, שם, עמ' 148: 'סגוד אלקראיין' (=ההשתחוויה של הקראים); תשובות הראב"ם (לעיל, הערה 136), סימן סב, עמ' 64: 'מפני שהגוים מתפללין כך או הצדוקים' (הקראים).

143 העתקתי מן ה'כפאיה', כ"י Bodl. MS. Pococke 135 (tinyurl.com/y2gdestu), דף 47 ע"א-ע"ב. הטקסט כבר צוטט אצל אפנשטיין (S. Eppenstein, *Abraham Maimuni, Sein Leben und seine Schriften*, Berlin 1914), בהערות שוליים לעמ' 20-23. להדפסה חוזרת, עם תרגום, ראה: כפאיה, דנה, שם, עמ' 160-161.

144 בתרגומי נעזרתי בתרגומו של דנה.

145 ראה: בלאו, מילון (לעיל, הערה 11), עמ' 549.

146 ראה: H. Wehr, *A Dictionary of Modern Written Arabic*, ed. J.M. Cowan, Wiesbaden 1979⁴, p. 707.

147 ראה: פרידמן, מילון (לעיל, הערה 9), עמ' 679.

148 ראה: בלאו, מילון (לעיל, הערה 11), עמ' 48.

149 ראה: פרידמן, מילון (לעיל, הערה 9), עמ' 33.

150 או שחושב. הכוונה שקושייתו לא הייתה קושיה של ממש.

151 על פי ויקרא יח, ג: 'ובחקתיהם לא תלכו'.

152 במקור: 'ומא יחתאג', ואין צורך בתרגומו של דנה.

153 ראה: פרידמן, מילון (לעיל, הערה 9), עמ' 145-146.

154 ראה: פרידמן, שם, עמ' 97.

155 במקור 'מ'הב', ואפשר לתרגם גם 'דת' וכיוצא בזה.

וזולתה והתנאי שהתנו בו את ההיטהרות, שפיכת מים בין השמשות, ¹⁵⁷ וכיוצא בדברי ההבל שהם 'חדשים מקרוב באו' (דברים לב, יז). בהם ובדומיהם יש לומר 'אשר לא צויתי ולא דברתי ולא עלתה על לבי' (ירמיהו יט, ה). ואולם דבריו (=דברי המקשה) שיש לנו להימנע מן ההשתחויה, מפני שהקראים משתחווים, אינם ראויים יותר מאם יאמר בור אחר שנימנע מכל מצווה שעושים הקראים, 'שלא יחקה את המינים' – כי הקראים נקראים בלשון צחה או בהשאלה 'מינים' גם כן, אף על פי ששם האמתי הוא צדוקים. ¹⁶⁰ בורותו של אחד מחסרי הדעת כבר הגיעה לידי כך שהוא משמיץ את מי שמרבה בלימוד תורה שבכתב ומתמיד בו כמו שהאל יתעלה ציוה 'הגית בו יומם ולילה' (יהושע א, ח), או מי שמוסיף תוספת רשות ¹⁶⁵ בתפילתו (=בתפילת העמידה) או לפניה

טומאת נדה וגיראה ואשתראטהם פי אלטהר באלסכב ענד גרוב אלשמס ונחו הדה אלהדיאנאת ¹⁵⁶ אלתי הי חדשים מקרוב באו ויקאל פיהא ופי שבההא אשר לא צויתי ולא דברתי ולא עלתה על לבי

אמא אן נמתנע ען אלסגוד לאגל ¹⁵⁸ אן אלקראיין יסגודן פמא קול דלך באולי מן אן יקול גאהל אכר נמתנע ען כל מצוה תעמלהא אלקראיין שלא יחקה את המינים לאן אלקראיין קד סמוא באצטלאח ¹⁵⁹ או אסתעארה מינים איצא ואן כאן חקיקה אסמהם צדוקים

ולקד וצל גהל בעץ אלמתהאפתין ¹⁶¹ אן ישנע ¹⁶² עלי מן יכתר אלאשתגאל ¹⁶³ בתורה שבכתב וילאזם דלך כמא אמר אלה תע והגית ב"ו יומ"ם וליל"ה או אן יתנפל פי צלאתה ¹⁶⁴ או קבלהא או

156 ראה: פרידמן, מילון (לעיל, הערה 9), עמ' 157.

157 מנהג זה נזכר בתקנת הטבילה של הרמב"ם. ראה: תשובות הרמב"ם, מהדורת בלאו (לעיל, הערה 6), ב, סימן רמב, עמ' 436. וראה את המקורות והדין במחקרי, עיונים (לעיל, הערה 1), לפני הציונים להערות 27, 46, ובהערות.

158 ראה: פרידמן, מילון (לעיל, הערה 9), עמ' 1.

159 ראה לעיל, הערה 44.

160 ציון הקראים בכינוי 'מינים' כבר נזכר לעיל, ושם גם הובא המשפט הזה.

161 ראה: בלאו, מילון (לעיל, הערה 11), עמ' 734.

162 ראה: בלאו, שם, עמ' 349.

163 ראה: שם, עמ' 340.

164 ראה: פרידמן, מילון (לעיל, הערה 9), עמ' 739.

165 שלוש המילים האחרונות הן תרגום של 'תנפל' במקור. אפשר לתרגם (את השם) 'תנפל' גם 'עבודת האל של נדבה'. החסידים שר' אברהם בן הרמב"ם עמד בראש תנועתם הרבו ב'תנפל', והראב"ם המציא ראיות כדי להכשיר את המנהג. ראה: מ"ע פרידמן, 'ביקורת חסידים: ביקורת חסידי ר' אברהם בן

בעדהא בנצוץ מן ספר תלים או מן דברי הנביאים קאל מן ישנע דלך כלה שנע או חראם לכונה ישבה פעל אלקראיין

או אחריה, בפסוקים מספר תלים או מדברי הנביאים.¹⁶⁶ המשמין אומר: 'כל זה מגונה או אסור, כיוון שהוא דומה למעשיהם של הקראים'.

אף על פי שביטולה של אמירה זו ברור, מוכרח אני לבאר בעניינה כלל מסכם קצר שיניח את הדעת בכל העניין: יש דרכי עבודת האל¹⁷³ משותפות לנו ולגויים, לא כל שכן לקראים ומינים¹⁷⁴ שבישראל הדומים להם. ויש דרכי עבודת האל שהגויים או שהקראים ודומיהם הם המציאו וחיידשו.

אי אפשר לדמיין שיש להזניח דבר שהוא כללי ומשותף לנו ולאחרים – לאחר שמתברר בראיה שהוא דין ישראל בה

והדא ואן כאן קולא טאהר אלסקוט לא בד אן¹⁶⁷ אבין פי גרצה גמלה מלכצה מכתצה¹⁶⁸ תריח¹⁶⁹ מן גמיע הדא אלגרץ והי אן תם¹⁷⁰ עבאדאת משתרכה לנא וללגויים פצלא¹⁷¹ ען אלקראיין ונחוהם מן כוארג¹⁷² ישראל ותם עבאדאת אחדתוהא ואסתגדוהא אלגויים או אלקראיין ונחוהם

פמא הו עאם משתרך לנא ולגירנא מד יתבין באלדליל אנה מדהב ישראל וסירתהם¹⁷⁵ מא יתצור אלאכלאל בה

- הרמב"ם על חבריהם, תעודה, כט (תשע"ח; יד משה: מחקרים בתולדות היהודים בארצות האסלאם מוקדשים לזכרו של משה גיל), עמ' 257-258.
- 166 רוב תפילות הקראים לקוחות מספר תהילים ומקצתן מספרי הנביאים. ראה: נ' וידר, התגבשות נוסח התפילה במזרח ובמערב, ירושלים תשנ"ח, א, עמ' 242, 352-357 (שם, עמ' 356-357, ציין חוגים חסידיים שבהם אמרו שירי המעלות ומזמור קיט בתפילה, אך לא הזכיר את חסידי מצרים); D. Frank, 'Karaitic Prayer and Liturgy', *Karaite Judaism: A Guide to Its History and Literary Sources*, ed. M. Polliack, Leiden-Boston 2003, pp. 561-566. ועוד.
- 167 הנו"ן הסופית דומה לווי"ו.
- 168 ראה: פרידמן, מילון (לעיל, הערה 9), עמ' 429.
- 169 ראה: פרידמן, שם, עמ' 851, על פי הכתוב כאן.
- 170 ראה: בלאו, מילון (לעיל, הערה 11), עמ' 74; פרידמן, שם, עמ' 927.
- 171 ראה: בלאו, שם, עמ' 508.
- 172 ראה: שם, עמ' 174, וההערה לתרגום.
- 173 אפשר לתרגם 'עבאדאת' גם פולחן, טקסים. ראה: G.-H. Bousquet, 'Tbādāl', *Encyclopaedia of Islam*² (dx.doi.org/10.1163/1573-3912_islam_SIM_3014). המונח שכיח אצל הרמב"ם והראב"ם.
- 174 במקור: 'כוארג'. לשימוש של הרמב"ם במונח זה ראה במיוחד: פירוש המשנה, מהדורת קאפח (לעיל, הערה 7), מועד (עירובין ו, ב), עמ' קלא-קלב; נזיקין (סנהדרין ד, ד), עמ' קסז; שם (אבות א, יא), עמ' תיד; טהרות (ידים ד, ז), עמ' תשיז. לשימוש של ר' יהודה הלוי במונח ראה: לסקר (לעיל, הערה 122), עמ' 141-143, הערה 3.
- 175 ראה: בלאו, מילון (לעיל, הערה 11), עמ' 321.

והמסורת שלהם¹⁷⁶ - מפני שהגויים נוהגים בו או שהקראים ודומיהם מקיימים אותו. אדרבה, אנו ננהג בו, כשם שאנו נוהגים במה שמוחד לנו, שאנו מחזיקים בו אף על פי שהאחרים אינם נוהגים בו.

נימנע מן דבר שהאחרים חידשו ושאינו לו זכר בדתנו ושאינו במסורתנו הישנות, כי חייבים להימנע מחקות הגויים - אפילו אם הגויים האלה אינם עובדי עבודה זרה¹⁸¹ - שמא תביא ההידמות להם להאמין בדת שלהם או להיכשל במה שהתורה הזהירה מפניו 'לא תסף עליו' (דברים יג, א) ואמר שלמה 'אל תסף על דבריו פן יוכיח בך ונכזבת' (משלי ל, ו). כמו כן יש להימנע ממה שחידשו הקראים ודומיהם, 'שלא יחקה את המינים'.

הישמר לך בזה שלא תתבלבל בין סברה¹⁸² ומסורת שהומצאו לבין הסברה¹⁸³

לכון אלגוים מעתמדיה¹⁷⁶ או אלקראיין ונחוםם תאבתין עליה בל נעתמדה כאעתמאדנא מא הו כציץ בנא¹⁷⁷ ממא נחן מתמסכון בה ואן כאן גירנא גיר מעתמדה

ומא אסתגדה גירנא ולא אתר לה פי דינא ולא קדים סירנא נמ¹⁷⁸נע מנה לאן חקות הגויים וחת¹⁷⁹ לו כאנא אלאיך אלגוים גיר עוב עב זר יגב אלמנע מנה לילא תודי משאבהתהם לאעתקאד פי שריעתהם או וקוע¹⁸⁰ פי מא חדרת אלתורה מנה ל"א תס"ף עלי"ו וקאל שלמה א"ל תס"ף ע"ל דברי"ו פ"ן יוכי"ח ב"ך ונכזב"ת וכדלך מא אסתגדה אלקראיין ונחוםם ימנע מנה שלא יחקה את המינים

ואחרס נפסך פי דלך מן אן יכתלט עליך אלראי ואלסנה אלמחדתה באלראי

176 ראה: בלאו, שם, עמ' 456; פרידמן, מילון (לעיל, הערה 9), עמ' 652.

177 ראה: פרידמן, שם, עמ' 427.

178 היינו לאחר שהראב"ם הבהיר זאת.

179 ראה: פרידמן, מילון (לעיל, הערה 9), עמ' 318.

180 ראה: בלאו, מילון (לעיל, הערה 11), עמ' 776; פרידמן, שם, עמ' 221.

181 הרמב"ם ובעקבותיו הראב"ם קבעו שהמוסלמים אינם עובדי עבודה זרה. ראה: הלכות מאכלות אסורות יא, ז; כפאיה, דנה (לעיל, הערה 45), עמ' 158, ועוד. ראה דיון וצינונים לספרות אצל פרידמן, הרמב"ם, המשייה בתימן והשמד (לעיל, הערה 122), עמ' 28-29, 103.

182 'אלרא' במקור, ואפשר לתרגם כאן גם שיקול הדעת, דעת חכם. ראה: ש"ד גויטיין, 'מבוא אל המשפט המוסלמי', בתוך: ש"ד גויטיין וא' בן שמש, המשפט המוסלמי במדינת ישראל, ירושלים תשי"ח, עמ' 74; J. Wakin and A. Zysow, 'Ra'y', *Encyclopaedia of Islam*² (dx.doi.org/10.1163/1573-3912_islam_74 SIM_8869)

183 יש להשוות 'אלראי' כאן אל דברי הראב"ם אצל S. Rosenblatt (ed.), *The High Ways to Perfection of Abraham Maimonides*, I, New York 1927, p. 184. 'אלראי אלשרעי', ואפשר לתרגמה מעין: דעת תורה.

והמנהגים הישנים אשר הוזנחו עד שלא נודע עליהם ואחר כך העירו עליהם והוחזרו ונוצרו מחדש, כמו עניין זה, עניין השתחויה, אשר אנו דנים בו. כי ההשתחויה היא חובה הלכתית ומנהג דתי ישן שהוזנח בגלות¹⁸⁹ שנים רבות. כאשר מי ששם לב לחובה שלה שם לב לה ונהג בה, נראה לפתי ולבור שהוא דבר שחודש בדת. ואולם חידושו אינו אלא בהוספתו בזמננו, לא בזמן הדת המקורית.

הבן זאת אפוא וקנה לך את ידיעתה. כסבור אני שאמנם חשפתי את (ביטולו של) הספק¹⁹⁶ הזה וביארתי עד תומם את תירוץ הקושיה הזאת ואת הפרכת השורש שלה והסתעפויותיה, באופן שלא נשאר בעניין זה מקום לטועה לטעות או למטעה להטעות.

ואלסנה אלקדימה אלתי אהמלת אלי אן גהלת תם תנבה¹⁸⁴ עליהא ואעידת ואנשית מתל הדה אלמסלה¹⁸⁵ מסאלה אלסגוד אלתי כלאמנא פיהא לאן אלסגוד ואגב שרעי וסירה מליה¹⁸⁶ קדימה גפל ען דלך פי אלגלות סנין עדידה¹⁸⁷ פלמא תנבה מן תנבה לוגובה ואעתמדה טהר ללגר ואלגאהל אנה אמר מסתגד פי אלדין ואסתגאדה אנמא הו באצאפה דלך לזמאן מתוסט¹⁸⁸ לא לזמאן אלמלה אלאצליה

פאפהם דלך וחצלה¹⁹⁰ ומא¹⁹¹ ארי אלא אנני קד כשפת גטא הדה אלשבהה ואסתועבת אלביאן פי פך¹⁹² הדא אלאעתראץ¹⁹³ ונקץ¹⁹⁴ אצלה ופרועה בחית¹⁹⁵ לם יבק ללגאלט או אלמגאלט וגה יגלט פיה או יגאלט בה פי דלך

כתבי הגנה מפני ההתקפות על תקנותיו בתפילה ובייחוד ההשתחויות, כמו כתב ההגנה שהועתק כאן, באים בחיבורי ר' אברהם בכמה מקומות. הוא המציא ראיות

184 ראה: פרידמן, מילון (לעיל, הערה 9), עמ' 496, על פי הכתוב כאן.

185 ראה: בלאו, מילון (לעיל, הערה 11), עמ' 284; פרידמן, שם, עמ' 554.

186 ראה: פרידמן, שם, עמ' 480.

187 ראה: שם, עמ' 612.

188 ראה: שם, עמ' 199, על פי הכתוב כאן.

189 ראה את הדברים להלן.

190 ראה: בלאו, מילון (לעיל, הערה 11), עמ' 128; פרידמן, מילון (לעיל, הערה 9), עמ' 295.

191 ראה: פרידמן, שם, עמ' 463.

192 ראה: שם, עמ' 695.

193 ראה: שם, עמ' 681.

194 ראה: שם, עמ' 546.

195 ראה: בלאו, מילון (לעיל, הערה 11), עמ' 158.

196 הוקעתי אותו, גיליתי ברבים את הגנאי שלו.

לשיטותיו ממקורות מקראיים ותלמודיים, ולעתים קרובות לא נמנע מלפרש אותם פרשנות יצירתית, שבעיני מתנגדיו הייתה דחוקה. הוא הודה כי הוא זה אשר גילה שהמנהגות הללו, שבימיו נהגו בהם גויים (מוסלמים) וקראים, הם למעשה מנהגי ישראל (הרבניים) הקדומים, וטען שבתקנותיו אינו אלא מחזיר עטרה ליושנה. הוא אף התפאר שהוא העיר את המנהגים האלה מתרדמתם או כאילו יצר אותם ביהדות (הרבנית): 'נהיינו - מפני שחידשנו את שרידיהם ואת ביצועם על פי המתחייב ממה שהיו מקודם ואת קביעת מנהגם על פי הטקסים הרצויים ודיני התורה, כפי כוחנו החלש - כמי שמחיה אותם אחרי המוות, בגלל היעלם עקבותיהם, אפילו כמי שמחדש את יצירתם בגלל הריחוק מידיעתם'.¹⁹⁷

את טענותיו של הראב"ם על קדמותם של המנהגות וההליכות הנרמזים במסורת היהודית אין לבטל כהמצאות לצורך הפולמוס. במקורותינו הקדומים יש עדויות רבות על כמה מן המנהגות וההליכות הללו, למשל השתחויות. הן אף נהגו זמן לא רב לפני הראב"ם. במקום אחר הראיתי שסידור ארץ ישראלי רבני הכולל הנחיות על השתחויה, ולדברי נפתלי וידר הושפע מתקנותיו של הראב"ם, נכתב למעשה במחציתה הראשונה של המאה האחת עשרה בידי אדם ששהה במצרים. אמנם וידר עצמו כבר הצביע על אפשרות של השפעה קראית על הסידור בפרטים מסוימים בדבר ההשתחויות.¹⁹⁸ בין כך ובין כך אין ענייננו כאן בבחינת תקדימים היסטוריים לתקנותיו של הראב"ם, עד כמה שהיו, אלא בבחינת זרותן ליהדות וזיקתן לקראות (ולאסלאם) בעיני מתנגדיו, ותשובתו שהמנהגות הללו נמצאו במסורת ישראל האמיתית בעבר הרחוק (בלבד). הגלות היא מוטיב שכיח בכתבים האלה של הראב"ם. לדבריו, בעידן הגלות איבדו היהודים את השלמות ('כמאל') בדת. הם שכחו את דרכי הפולחן הנכונות, כגון ההשתחויות, המיישרות את הדרך אל השגת השלמות. באותו זמן הועברו

197 עסקתי בדברים הללו בכמה פרסומים. ראה בייחוד: מ"ע פרידמן, 'מחלוקת לשם שמים - עיונים בפולמוס התפילה של ר' אברהם בן הרמב"ם ובני דורו', תעודה, י (תשנ"ו); מחקרים במדעי היהדות, בעריכת מ"ע פרידמן), עמ' 245-298. המובאה היא תרגום מכ"י Bodl. MS. Huntington 185 (tinyurl.com/y242v36k), דף 213 ע"ב, שהדפסתי שם, עמ' 266, והתרגום כאן בשינויים כלשהם.

198 הכוונה לסידור מן הגניזה שרוב שרידיו נמצאים בכ"י 2 Bodl. MS. Heb. g. ראה: וידר (לעיל, הערה 166), ב, עמ' 712-716. על ההשפעה הקראית על הסידור, לדבריו, ראה שם, עמ' 714-715. על חשיבות ההשתחויות אצל הקראים בכלל (והדמיון בינם לבין הראב"ם בעניין זה) ראה עוד שם, עמ' 703-704, 775-777; פרנק (לעיל, הערה 166), עמ' 572. על הסידור וכותבו ראה: מ"ע פרידמן, 'הסידורים הארץ-ישראליים של סופר כתב יד לנינגרד למקרא', גזי קדם, יד (תשע"ח), עמ' 89-165. וידר חזר בו לימים מתארוך הסידור. ראה: פרידמן, שם, עמ' 92. על זיקות כותב הסידור ליהדות הרבנית וליהדות הקראית ראה שם, עמ' 102-108; ושם, עמ' 107-108, הערה 58, על דברי וידר בנוגע להשפעה קראית על הסידור.

הדברים האלה לאחרים, ובעיקר למוסלמים.¹⁹⁹ הזכרת מוטיב הגלות בפסקה זו יוצאת דופן ואף מפתיעה, כי לדברי הראב"ם התקיימו דרכי עבודות האל הטובות הן אצל הקראים, חרף פגיעת הגלות אף בהם.

הראב"ם גינה את הקראים גינוי חריף על הכחשת התורה שבעל פה ודחה בכל לשון את שיטותיהם ההלכתיות המנוגדות למסורת של הרבניים, כגון בפסקה שהובאה לעיל: 'דברי ההבל שהם חדשים מקרוב באו... אשר לא צויתי ולא דברתי ולא עלתה על לבי'. בחיבור שכתב אל ר' דניאל הבבלי לשם דחיית השגותיו על 'ספר המצוות' של הרמב"ם, גינה הראב"ם את שיטתו של הנמען ואמר (בתרגום): 'אלמלא איסור הנקימה, היינו אומרים לך שזאת ממש שיטת הקראים'.²⁰⁰ בחיבור אחר שכתב אל ר' דניאל לשם דחיית השגותיו על 'משנה תורה' של הרמב"ם, גינה הראב"ם סברה של ר' דניאל ואמר: 'אל תתן פתחון פה למינים עלינו!', כלומר לקראים.²⁰¹ כדברים האלה היו מתנגדי הראב"ם יכולים לומר על תקנותיו שלו.²⁰²

חרף הגינויים שגינה הראב"ם את שיטות הקראים ואת חיקוי הקראים בידי אחרים והגינויים שאחרים גינו אותו על שהוא מחקה את הקראים, הודיע ר' אברהם בבירור בפסקה לעיל שיש בתפילותיהם של הקראים הליכות משובחות וראויות, והן חסרות בימיו בתפילותיהם של היהודים הרבניים.²⁰³ בראש ובראשונה ההשתחויות אבל אף דברים כגון קריאת קטעים מספר תהילים ומספרי הנביאים בתפילות נדבה.

199 ראה מקורות המתפרסמים לראשונה ודיון במקורות שידועים זה מכבר: M.A. Friedman, 'Abraham Maimonides on Reclaiming Judaism's Lost "Perfection" from the "Imperfection" of Islam,' *Polemical and Exegetical Polarities in Medieval Jewish Cultures: Studies in Honour of Daniel J. Lasker*, eds. E. Krinis et al., Berlin (forthcoming)

200 ר' אברהם בן הרמב"ם, מעשה נסים והוא תשובות בלשון ערבי לשאלות ר' דניאל הבבלי לספר המצות להרמב"ם, מהדורת דב בר גולדברג (ב"ג), פאריס תרכ"ז, עמ' 105, והתרגום בשינוי; ראה: tinyurl.com/jepeykw, דף 211 ע"ב. כאן כתב הראב"ם שלא יאשים את ר' דניאל בסיגול שיטת הקראים אך למעשה האשים אותו בכך; ראה מאמרי, 'תלונה לְסַלְטָאן על ר' אברהם בן הרמב"ם', ציון, פא (תשע"ו), עמ' 371.

201 ספר ברכת אברהם הוא ספר תשובות לרבינו אברהם בן הרמב"ם ז"ל על שאלות והשגות שעשה רבינו דניאל הבבלי ז"ל... על ספר יד החזקה, מהדורת ב' גאלדבערג, ליק תר"ך, סימן לה, עמ' 51. וראה: tinyurl.com/y242v36k, דף 92 ע"ב.

202 ראה: וידר (לעיל, הערה 166), ב, עמ' 703: 'דבר זה עלול היה מאין כמותו לשמש דוגמה חותכת לכך, שהקראים הם הם המחזיקים בדת היהדות המקורית ושהרבנים הם מסלפיה ומזייפיה, בהתעלמם ממקראות מפורשים שנשנו כמה פעמים בכתבי הקודש ובבטלם מנהג עתיק-יומין ורב-מסורת כזה. עובדה זו הרי היה בה משום חזוק וסיוע לתעמולה הקראית...'

203 אין ספק שהראב"ם היה מודע לסתירה בין דברי הגינוי ובין דברי השבח. שים לב שבשעה שנימק את החיוב בתקנותיו נקט לשון מקרא 'עת לעשות לה' הפרו תורתך' (תהלים קיט, קכו), ואכמ"ל. ראה: כפאיה, דנה (לעיל, הערה 45), עמ' 184.

אדרבה, הוא אמר שתיקון דת ישראל מחייב את היהודים הרבניים לסגל לעצמם שיטות פולחן הנהוגות אצל הקראים. כדי שיצליחו לעשות כן – וכדי שלא יחושו שהם עוברים על דברי החכמים 'שלא יחקה את המינים' או 'שלא ליתן פתחון פה למינים' – חייבים היהודים הרבניים לדעת שאין המנהגות ההם מנוגדים לתורה ולדברי חכמינו. חובה עליהם לראות בשיטות ההן יסודות שורשיים ומקוריים של מסורת אבותיהם, והראב"ם המציא את הראיות לכך.²⁰⁴

204 בספר כפתור ופרח לרבינו אשתורי הפרחי, פרקים א-י, ירושלים תשס"ד³, עמ' צא, יש ידיעה על קהל גדול של קראים ש'התייהדו' בסוף מחזור רס"ז 'על יד הנגיד רבינו אברהם נר"ו'. הכוונה ככל הנראה לנכדו של הראב"ם, הנגיד ר' אברהם בן ר' דוד. הוא נפטר בשנת 1313, שבה הסתיים 'מחזור רס"ז' (ראה שם, הערה 269). ועוד, ר' אשתורי הזכיר אותו בברכת החיים נר"ו (=נטריה רחמנא ופרקיה). בשו"ת הרדב"ז (לעיל, הערה 38), חלק א, סימן עג, יוחסה הידיעה אל 'רבינו אברהם החסיד ז"ל... בנו של הר"ם במז"ל'.